

Les Reformes Agràries durant la II^a República

Un estat de la qüestió

Jaume Abulí Llauro

Girona, juliol de 2018

Treball de final de grau

Tutor: Enric Saguer i Homs

“La verdadera imagen del pasado se desvanece súbitamente. Sólo en la imagen que relampaguea de una vez para siempre en el instante de su cognoscibilidad se deja fijar el pasado. Para el materialismo histórico se trata de fijar la imagen del pasado tal como se presenta de improviso al sujeto histórico en el momento del peligro.”

Walter Benjamin

“La definitiva consolidación de una República democrática es la obra fundamental de la reforma agraria.”

Mariano Ruiz Funes (Ministre d’Agricultura)

Índex

1.- Introducció	8
1.1.- El concepte de reforma agrària.....	8
1.2.- La reforma agrària republicana en la historiografia espanyola	9
2.- Les <i>qüestions agràries</i> a l'Espanya dels 30's.....	11
2.1.- El reformisme agrari espanyol	11
2.2.- Estructures agràries	18
2.2.1.- La propietat de la terra	20
2.2.2 L'explotació de la terra.....	22
2.2.3.- Els règims de tinença	25
2.3.- Recapitulant	28
3.- La Reforma Agrària en el marc jurídic de la II República	29
3.1.- Les modificacions en el mercat de treball	29
3.2.- El rescat dels comunals	38
3.3.- La redistribució de la terra: de la llei a l'aplicació.....	48
3.3.1.- La Comissió Tècnica de 1931 i d'altres propostes	49
3.3.2.- La Llei de Bases de 1932.....	52
3.3.3.- De la Contrareforma agrària a l'aplicació "des de baix"	68
3.3.4.- L'aplicació de la reforma	82
4.- La necessitat de la reforma. Una crítica desde la història econòmica.....	88
5.- A mode de conclusió: la liquidació de les <i>qüestions agràries</i>	97
6.- Bibliografia	100
7.- Annexos.....	112

Abans de començar...¹

Aquesta pàgina no l'he escrit en voluntat d'introduir el tema del treball, ni de presentar-ne els diferents continguts, sinó per oferir algunes de les reflexions que hi ha al darrer d'aquest.

Decidir el títol d'aquest treball, *Les Reformes Agràries durant la II^a República*, no ho vaig fer en va. Quan el lector s'introdueixi en aquest ho podrà comprendre millor. El perquè no es troba, ni de bon tros, en afinitats amb un autor o l'altre, ideologia o estratègia política, sinó en l'objectiu que sempre ha de tenir al cap tot historiador. Conèixer el passat té el seu encant, no ho negaré pas, però mai pot esdevenir una fi, d'altra manera estaríem intentant narrar uns fets "*tal com varen passar*". La veritable i difícil tasca està a explicar-lo, baixar de la torre de cristall i intentar comprendre'l, mai perdent el nord amb la realitat del present, l'única brúixola que ens pot guiar. Únicament en aquest sentit, els historiadors serem capaços de conèixer, ni comprendre, ni explicar, sinó conèixer, les societats del present.

Així doncs, si conèixer les societats del present és la tasca principal de tot historiador, s'estarà d'acord que tan sols aquells plantejaments que busquin crear un discurs amb major capacitat explicativa del passat seran vàlids. Aquesta afirmació que pot semblar una obvietat, no ho és tant quan s'indaga entre les diferents interpretacions dins la historiografia, ja que poden aparèixer algunes que s'allunyin de l'objectiu esmentat. En aquest cas, la tasca de l'historiador esdevé afrontar-les, assenyalar-les i impugnar-les, altrament estaria contribuint a enfosquir la disciplina, i per tant a fer menys possible que les persones del present *ens puguem arribar a conèixer*.

Per acabar, m'agradaria agrair l'esforç de l'Enric Sagner, tutor del meu treball, per la paciència, dedicació i els seus comentaris, així com a la resta de professors i professores al llarg del Grau. De la mateixa manera, també als meus pares.

---

¹ L'autor del treball es reserva l'espai a continuació exclusivament com a comentari personal del tema escollit.

1.- Introducció

1.1.- El concepte de reforma agrària

Qüestionar-se al voltant de com la historiografia ha tractat la reforma agrària republicana necessita una altra pregunta prèvia. Encara que pugui parèixer una obvietat, els historiadors han necessitat dotar de contingut teòric el concepte de reforma agrària per saber què era el que volien conèixer. Com bé han anotat Pérez Yruela i Guzman Sevilla, la complexitat per a definir aquest concepte s'incrementa, sobretot quan les disciplines científiques l'utilitzen per a referir-se a un ampli ventall d'actuacions, les quals profunditzen en més o menys mesura en les estructures d'un sistema productiu (Yruela & Sevilla-Guzmán, 1981, p. 55).

Ara bé, un altre factor que augmenta la complexitat del següent apartat és la historicitat del concepte. Entre les tres "modalitats" de reforma històrica que s'han teoritzat², en aquest estat de la qüestió es tractarà la segona, clàssicament coneguda com a reforma "democràtica-burguesa". A grans trets, aquesta es defineix per un conjunt de mesures legislatives que busquen actuar sobre una situació donada, socialment desigual i conflictiva. Tot i que a continuació no es pretén dirimir entorn disquisicions teòriques que no pertoquen a l'objectiu d'aquest treball, és imprescindible conèixer què s'està tractant quan es refereix a una reforma agrària.

Per a Le Coz, una reforma agrària és *"el conjunto de operaciones que tienden a transformar la estructura territorial de un estado o de una región mediante la modificación de las relaciones sociales, con el fin de asegurar la mejora de las técnicas de cultivo y el aumento de la producción agrícola."* (Le Coz, 1976, p. 11). En canvi, per altres autors com Sanz, l'àmbit polític té més incidència que l'econòmic, ja que una reforma agrària és *"siempre una decisión política de principal influencia y*

---

² A grans trets, des d'una òptica marxista, s'han tractat les reformes agràries històricament a partir de: 1) Les reformes que "esgoten" el mode de producció feudal per donar pas a la transició cap al capitalisme i a unes noves relacions de producció. 2) Les reformes "democràtica-burgeses" que busquen pal·liar una situació d'alta conflictivitat al món rural, tot i que també tenen en consideració aspectes tècnic-econòmics. 3) La reforma agrària entesa com el conjunt d'accions que busquen impulsar l'economia agrària d'un país/regió en vies d'industrialitzar-se (Yruela & Sevilla-Guzmán, 1981, pp. 58–59).

repercusiones de orden ético y social.” (Sanz Jarque, 1970, p. 30). D’altres autors com Sumpsi, ressalten el component ètic i eficient que ha de tenir una reforma agrària (*Ressenya: La reforma agraria J.M. Sumpsi*, n.d.). Monclús i Oyón, classifiquen la reforma en dos grups: 1) Tècnica: quan l’objectiu és millorar la productivitat de les explotacions sense qüestionar l’estructura de la propietat de la terra. 2) Política: quan les mesures actuen en voluntat de redistribuir aquesta (Monclús & Oyón, 1986). Per a Malefakis, el concepte de reforma agrària es mou entre “*dos tipos ideales weberianos*”: la reforma en perspectiva econòmica, la qual prioritza augmentar la producció agrícola (polítiques d’intensificació dels cultius, escoles i granges de formació, facilitats a l’hora d’accedir al crèdit...), i la perspectiva social, la qual incideix en aspectes que equilibrin una situació desigual (regulació en el mercat de treball, accés a la terra...) (Malefakis, 1978, pp. 35–36).

Com es pot observar, entre les definicions es barregen elements taxonòmics, explicatius, però sobretot, valoratius. En conseqüència, les definicions són més o menys restrictives depenent del model de reforma que proposen i la voluntat de complir una determinada situació teòrica. Ara bé, encara que aquestes definicions posin l’accent en una esfera o l’altre (social, econòmica, política, tècnica...), totes elles comparteixen algunes similituds: la participació de tres actors (els propietaris de la terra, els beneficiaris i l’Estat com a “intermediari”), així com una problemàtica al camp, també coneguda com a *qüestió agrària* (Riesco, 2005, p. 23 i ss.).

1.2.- La reforma agrària republicana en la historiografia espanyola

Si hi hagués d’historitzar el tractament de la reforma agrària republicana per part de la historiografia, Malefakis seria el pilar dominant. La seva monografia (Malefakis, 1971), a part de tenir gairebé 50 anys d’antiguitat, encara destaca per la seva solidesa, bona mostra ho és la seva aparició en els manuals d’història actuals (Casanova, 2007). Després d’aquesta obra, a part d’una re-actualització també efectuada per l’hispanista Maurice (Maurice, 1975), la reforma agrària entesa com a mesura redistributiva mereixeria un tracte més superficial. Si bé la realitat espanyola (i llatinoamericana) d’aquells anys de Transició tornaven a portar a la superfície la reforma agrària, aquest cop ho feia figurant als programes electorals del PSOE, buscant pal·liar el problema en

el camp andalús. Ara bé, en el cas que aquí pertoca, pel que es refereix a la investigació aquesta va anar de la mà d'economistes com Sumpsi, Ruiz Maya, Alier o Naredo. La preocupació d'aquests, no era tant aproximar-se a la *qüestió agrària* i a les mesures que buscaven corregir la problemàtica al camp a la dècada dels 30's, ans al contrari buscaven dirimir entorn l'eficiència de la gran explotació (*latifundi*) (Martínez Alier, 1978; Naredo, 1978; Naredo, Ruiz-Maya, & Sumpsi, 1977; Sumpsi, 1978). La reforma agrària va anar quedant relegada en un segon pla en el sí de l'acadèmia, amb alguna monografia puntual durant les següents dècades dels 80's i principis dels 90's (Cabrera, 1983; Cobo Romero, 1992; Garrido, 1979). O bé per què d'altres preocupacions intel·lectuals estaven en voga, o bé per què la situació al camp espanyol havia canviat molt al respecte (mecanització, industrialització, migració camp-ciutat), la reforma va quedar apartada. A mitjans de la dècada dels 90's, el tema va tornar a revitalitzar-se, sobretot a gràcies a les investigacions de Robledo. Aquest hi dedicà una obra al reformisme agrari espanyol (Robledo, 1993), i un fragment d'una altra investigació enfocada a la reforma agrària republicana pròpiament (Robledo, 1996b), recerques que marcarien un abans i un després fixant algunes de les principals línies futures. A partir del s. XXI, és ressenyable la tesi de Riesco per a la regió cacereña, una zona que destaca per ser de les més afectades pel problema, però també per la incidència que hi tingué la reforma (Riesco, 2005). Nogensmenys important és la visió crítica que l'hi fan autors com Carmona i Simpson, pels qui l'actuació en el camp no era necessària en tant que consideren que hagués estat contraproduent (Carmona & Simpson, 2007). Des d'una postura igualment crítica però amb una metodologia – *cherry picking*- allunyada de la que caracteritza la disciplina de la Història, un seguit d'escriptors "revisionistes" han escrit sobre el tema. Entre aquests destaquen noms com Álvarez Tardío o Fernando Rey³. Malauradament, amb un ressò desproporcionat de les seves *tesis* en els mitjans de comunicació en comparació amb les investigacions fonamentades, bon exemple de quina consideració rep la disciplina pel conjunt de la societat espanyola. Actualment, el debat historiogràfic entorn la necessitat de la

---

³ Respecte d'aquest pretès revisionisme, a continuació una cita textual d'Álvarez Tardío: "Los argumentos estructuralistas que ponen el acento [...] en la desigual distribución de la riqueza [...] sirven de coartada para justificar la radicalidad del proyecto político de la izquierda republicana y de los socialistas, su intransigencia e, incluso, la violencia ejercida desde las organizaciones políticas y sindicales que representaban a los desheredados." (Robledo, 2015a, p. 7). Per a una crítica respecte del plantejament d'aquests escriptors vegeu (Moradiellos, 2009; Robledo, 2015b, 2015a).

reforma ha tornat a l'arena amb noves investigacions, a partir del nº 72 de la revista acadèmica *Historia Agraria* l'any 2017 (Robledo & Luis González, 2017; Simpson & Carmona, 2017). El futur és incert, però nous plantejaments com l'agroecologia, el qual enfoca el canvi en l'estructura de la propietat de la terra dins dels agroecosistemes, permeten intuir la voluntat d'abordar la temàtica des d'altres perspectives que atorguin al discurs historiogràfic més capacitat per explicar les societats del passat (González de Molina, 2018).

2.- Les qüestions agràries⁴ a l'Espanya dels 30's

El següent apartat esdevé una excepció en tant que no segueix la metodologia emprada per a la resta del treball, ja que pretén historitzar –més que comparar els plantejaments de cada autor- el context en el qual s'ubica la Reforma Agrària republicana per tal que aquesta no esdevingui quelcom “insòlit”⁵. En altres paraules, té l'objectiu de situar l'estat de la qüestió. En primer lloc, s'apuntaran les idees principals del reformisme agrari espanyol i, paral·lelament, es posaran de manifest alguns dels fenòmens socials i econòmics que transformaren el conjunt de la societat espanyola en l'època. En segon lloc, es pretén evidenciar la situació de desigualtat –tant social com econòmica- que imperava en l'Espanya latifundista dels 30's, a partir d'un exercici comparatiu entre les diferents estructures agràries regionals, una de les raons fonamentals per les quals es decidí emprendre la reforma agrària.

2.1.- El reformisme agrari espanyol

Ja que no pot existir cap acció sense un pensament que la sostingui, quan s'indaga sobre un projecte polític com la Reforma Agrària republicana, és inevitable historitzar-ne el context intel·lectual aportant mostres del contingut ideològic en l'època en el

---

⁴ L'ús del terme *qüestions agràries* en comptes d'un altre com *qüestions pageses* no és en va. En algunes ocasions hi ha una confusió dels termes i es cau en l'error de reduir el problema al camp a un problema d'equitat social. La noció *agràries* aquí utilitzada persegueix no caure en ell, i per tant es defensa que el problema va més enllà d'una redistribució justa mitjançant el “repartiment de terres”, englobant la totalitat d'estructures i problemàtiques que el configuren (González de Molina, 1993, p. 86)

⁵ En una reactualització de les tesis defensades en el seu monogràfic sobre la Reforma Agrària republicana a la revista *Agricultura y Sociedad* l'any 1978 seguia considerant insòlit aquest projecte per no esdevenir en un context de guerra com la resta de reformes europees (Malefakis, 1978, p. 37)

qual es forja. En aquest sentit, la pregunta que es formula interroga als pilars intel·lectuals del pensament reformista pre-republicà.

Lluny d'ésser un monòlit ideològic, el reformisme agrari espanyol és una amalgama de distints corrents. Tanmateix, abans de conèixer quines són les idees que aquestes promouen, és important saber en quin marc es troben. Podem distingir dues manifestacions intel·lectuals, si bé la primera és d'un nivell superior 1) l'Espanya de finals del XIX es troba en una conjuntura de crisi finisecular que propicia l'aparició d'una intel·lectualitat coneguda amb el nom de *regeneracionisme*, màxim exponent del pensament decadent i pessimista vers la mateixa nació i que planteja buscar solucions científiques al problema i 2) El reformisme agrari, el qual vira principalment sobre dos eixos: per una banda, l'objectiu productivista de pal·liar l'endarreriment econòmic que viu Espanya i fer efectiva la "tasca pendent" de modernitzar el país mitjançant una via prussiana "*des de dalt*", i per l'altre una voluntat ètica de suavitzar el cada cop més accentuat conflicte social agrari a partir d'un repartiment de terres, doncs la societat d'homes lliures e iguals que predicava la teoria clàssica del liberalisme semblava entrar en contradicció quan s'anteposava davant la realitat d'algunes regions espanyoles, en especial les latifundistes. Ambdós eixos, més o menys accentuats en algun dels dos partits de la Restauració, buscaven evitar un procés de canvi revolucionari que posés en escac la composició del sistema mitjançant reformes (Naredo, 1978).

Elaborat per un compendi d'intel·lectuals en l'Ateneu de Madrid, un dels emplaçaments més representatius de la democratització de l'opinió pública i la generalització del debat amb incidència política, la "*Pauta para una información sobre la economía agraria de España de 1913*" (veure apèndix)⁶ esdevé un bon exemple de l'ampli ventall ideològic que configura el reformisme agrari prerrepublicà. Aquest informe tenia com a objectiu recopilar informació econòmica com a pas previ a una actuació reformista al camp, i en aquest cas aporta un mapa conceptual de l'intel·lectualitat imperant a principis del s. XX. L'informe assimilava el problema agrari

---

⁶ Per tal de mostrar el caràcter tecnocràtic del pensament agrarista en l'època, és interessant observar la formació dels autors del següent informe: R. Carande, A. Viñuales, R. Pèrez, els quals eren deixebles del famós economista i ministre d'Hisenda Flores de Lemus, el jurista R. Pastor i l'enginyer agrònom J. Cascón.

als latifundis, concebuts com a grans explotacions ineficientment cultivades per uns propietaris absentistes que percebien una renda sense preocupar-se massa de “la utilitat social”⁷. Aquest model d’explotació era assimilat al monopoli de l’antiga noblesa, talment percebut com una rèmora feudal que obstaculitzava el camí cap al progrés i promovia un sistema productiu desigual el qual, ni ajudava Espanya a sortir de l’endarreriment econòmic, ni afavoria la necessària *entente cordiale* entre les classes⁸. La *Pauta* també mostra certs tics corporativistes provinents de la corrent del krausisme quan reivindica la defensa del poblacionisme agrari, ja que mantenir un percentatge majoritari de població activa al sector agrícola era condició *sine qua non* a l’hora d’encarar aquesta redistribució de la terra d’un sistema que emparava un model de “*hombres sin tierra, tierra sin hombres*”. També s’evidencia l’influència de les idees del georgisme –de les quals els polítics més moderats n’eren partidaris-, i que defensaven la terra com a font il·legítima de renda promovent una reforma per la via de la fiscalitat, és a dir, sense necessitat de canvis profunds en les estructures del sistema productiu (Robledo, 2007). Cal reconèixer que, tant les estratègies com l’ideari que trobem a la *Pauta*, ja havia estat apuntat en gran mesura per un dels màxims exponents del *regeneracionisme*, Joaquín Costa. En la seva obra *Colectivismo agrario* (1897), assenyalava la necessitat de modificar l’estatut jurídic de la terra mitjançant el repartiment en petites parcel·les cultivades per famílies -molt similar a les idees de crear un substrat pagès impulsades per Kautsky, el qual publicava un any més tard l’obra sobre *La cuestión agraria* a Rússia-, acabar amb els mals del rentisme i el cultiu indirecte modificant la distribució de la renda i afavorint a l’empresari agrícola cultivador (georgisme), i finalment dinamitzar l’agricultura per tal de fer-la més intensiva (productivisme). La manera d’efectuar aquests canvis era a partir de mesures com la política hidràulica, la formació dels agricultors o la promoció del crèdit (reformisme “productivista”) (Sevilla, Gonzalez de Molina, & Heisel, 1990).

---

⁷ Vegeu a l’apèndix la *Pauta* “*Los terratenientes se desmoralizan en la inacción, alejados del contacto con la tierra, libres de la inquietud y del estímulo que agujijonea a todo productor al frente de su empresa, de lograrla y engrandecerla -el más poderoso móvil de progreso en la producción y de alargamiento del radio mercantil-*.” (Robledo, 2007)

⁸ Íbid, “*Les somete (a les classes treballadores) al yugo más penoso, el de un trabajo inseguro, aniquilador y mal retribuido.*”

No obstant això, l'experiència reformista durant la Restauració i la Dictadura no va subscriure aquesta direcció. Si bé no pertoca aquí desenvolupar-los, entre les actuacions pre-republicanes en destaquen principalment tres, i totes elles es caracteritzen per compartir el denominador comú del fracàs. Per una banda el projecte de redistribució de la renda defensat pel ministre F. Villalobos, deutor de les idees de H. Lloyd George, que buscava pal·liar la desigualtat mitjançant un augment dels impostos als grans patrimonis⁹, l'intent d'una repartició del parcel·lari mitjançant lots de terres entre la població amb la Llei de Col·lonització de 1907 que tant sols va afectar unes 10.000 ha¹⁰ o el decret de parcel·lacions durant la Dictadura de Primo l'any 1927 amb unes 15.000 (Robledo, 1996a).

El canvi cap a un nou sistema polític de democràcia representativa com fou la II^a República obria per primer cop l'oportunitat real de trobar una solució. Tal mostra d'oportunitat contrastava amb la poca feina que s'havia fet fins llavors, ja que *“el punto de partida del primer gabinete republicano en un problema que era considerado acuciante por un sector mayoritario de la sociedad partía prácticamente de cero.”* (Riesco, 2013, p. 46). Tot i aquest canvi polític, el reformisme agrari espanyol seguia enarborant les mateixes idees que durant la Restauració, doncs aquestes també havien impregnat la gran majoria de polítics republicans i socialistes que veien amb bons ulls el sentit de la reforma plantejada. Pascual Carrión, un dels principals tecnòcrates i arquitectes de la Reforma Agrària republicana, doncs formà part del projecte precedent a la Llei de Bases de 1932, exemplifica alguns dels tòpics mantinguts per aquest reformisme en el canvi de cicle polític. Així ho deixen palès en les seves anàlisis “tècniques” i consideracions respecte del sistema latifundista i la Reforma agrària en les seves obres:

“Es preciso darse cuenta de que el progreso agrario es una obra integral que ha de ir acompañada de la mejora técnica y social. En el orden técnico, ha de

---

⁹ Un exemple de l'antirrentisme que porta incorporada aquesta corrent l'evidència el lema sostingut pel ministre durant una campanya agrarista: *“la tierra no es para trato ni mercado, sino para que cada uno se sustente a sí y a su familia”* (Robledo, 2007, p. 102)

¹⁰ L'escasa voluntat política per fer efectiu un canvi en l'estructura agrària la trobem tipificada en els articles de la mateixa llei. Article 2° *“La aplicación de esta ley tendrá, por ahora, carácter de ensayo, y se reducirá su alcance preceptivo a aquellos montes y terrenos propiedad del Estado declarados enajenables que sean susceptibles de cultivo en ciertas zonas...”*.

armonizarse el empleo de la maquinaria [...] En el orden social, precisa que la población del campo mejore su situación y que todo ello se traduzca en un aumento de la producción y del bienestar generales.” (Carrión, 1973, p. 47).

L'estudi dels canvis socioeconòmics experimentats en l'època han permès a la historiografia actual mostrar que, moltes de les afirmacions i anàlisis que inferia aquest reformisme agrícola, es trobaven impregnats d'uns supòsits “productivistes” (Robledo & Luis González, 2016): per una banda, el tòpic de l'inmobilisme de l'agricultura espanyola –i per al·lusió un gran % de la seva economia-, doncs l'estudi dels processos de canvi que varen ocórrer en aquest sector al primer terç del XX ho posen en qüestió. Malgrat que ja des dels 80's, amb els tres volums de *Historia Agrària de la España Contemporánea* (1800-1936), es comença a desmentir, el supòsit de l'inmobilisme encara persisteix en obres publicades *a posteriori* com la de Simpson (1997), autor que tendeix a imputar a l'estat de l'agricultura l'endarreriment econòmic en el qual es trobava immers Espanya en comparació amb altres economies europees. Respecte del demostrat dinamisme que viu l'agricultura al primer terç del XX, la introducció al tercer volum de l'obra anteriorment citada ofereix exemples com: un creixement de la producció agrària –amb la introducció de nous cultius-, un canvi de signe boserupià que s'evidenciaria amb la introducció de nova maquinària i la innovació en tècniques de cultiu però, sobretot, una modificació en la clàssica dotació dels factors de producció, fruit tant del canvi en la funció de l'agricultura així com del progressiu avenç del “capitalisme agrari” (Jiménez Blanco, 1986). Les conclusions de Jiménez Blanco l'error d'observar en la producció agrícola la situació de desigualtat estructural: *“Entiendo que no es el atraso del proceso de producción la causa de los problemas y contradicciones del sector agrario español durante el período analizado. Antes bien, considero que unas y otras son la consecuencia del desfase creciente entre unas fuerzas productivas en franca expansión y un injusto y desequilibrado sistema de reparto del excedente agrario o, si se prefiere, unas relaciones de producción anquilosadas.”* (Jiménez Blanco, 1986, p. 116)¹¹. Aquesta posició queda matisada més endavant pel mateix Simpson i Carmona, ja que tot i acceptar que l'agricultura no es mantingué

---

¹¹ Una actualització de les posicions dels autors dels tres volums la trobem a (Pujol, González de Molina, Prieto Fernández, Gallego, & Garrabou, 2001)

inmòbil, “sólo a partir de la primera guerra mundial, la difusión de los cambios en las prácticas agrícolas llegó a ser lo suficientemente extensiva como para tener un impacto en la productividad agregada.” (Carmona & Simpson, 2003, p. 54). És d'obligada referència anotar com aquest procés de creixement econòmic, conegut per la historiografia amb el nom d'avenç del “capitalisme agrari”¹², afectà l'espai. Si tenim en compte que la societat rural espanyola ja comptava amb una notòria heterogeneïtat històrica, l'impacte d'aquest procés es manifestà en un canvi qualitatiu en aquesta direcció. Que existeixen moltes altres evidències que desmenteixen una *larga siesta* ens ho demostren els canvis experimentats en les diferents regions, encara més quan se surt de la comparació d'agregats i es passa a estudis de caràcter micro. Gràcies a obres editades com Garrabou (1992), s'evidencia que aproximar-se a l'agricultura des de l'òptica d'un endarreriment o al seu canvi únicament des del model de la gran explotació és caure en l'error, doncs el “capitalisme agrari” “no ha precisado ni provocado en muchos casos la concentración de la tierra sobre la que teóricamente debía asentarse una producción de escala, inherente a un determinado modelo de capitalismo agrario.” (Garrabou, 1992, p. 13). La realitat, com sempre, sol ser més complexa, i en aquest sentit, en determinades regions com Catalunya, la historiografia ha reivindicat la pagesia com a col·lectiu impulsor de les iniciatives a l'hora de modernitzar les seves explotacions (Congost, Planas, Saguer, & Vicedo, 2010).

En voluntat de seguir despullant els tòpics del reformisme agrari espanyol, Malefakis, un dels primers historiadors que realitzà un monogràfic sobre la Reforma Agrària republicana, ja va posar en dubte la atribució del caràcter nobiliari al sistema latifundista com a tret definitori¹³. En aquesta mateixa direcció, els economistes

---

¹² Aquest encara és un tema de discussió historiogràfica candent a dia d'avui. Doncs els historiadors no es posen d'acord en assenyalar la intensitat, el ritme i l'autoria d'aquest, fruit d'una complexitat de factors que tenen molt de pes en la diversitat regional. Dins d'aquest debat, destaquen nítidament dues postures: per una banda, els que assumeix un individualisme metodològic i posen la tutela del canvi a mans del mercat –molts dels quals també serien defensors del model de gran explotació agrària com a més eficient-, i per l'altra, una postura que defensa l'adaptació de les petites explotacions que aconseguen el seu marge d'autonomia respecte del mercat, adaptació que en molts casos no esdevé sense l'esclat del conflicte social, fenòmen que l'altra postura desactiva al intentar suplir-ho introduint un llenguatge de “negociació” i de “pacte” en els processos de canvi social. Per a més informació vegeu a (Gallego, Garrabou, & González de Molina, 1998)

¹³ Un dels màxims exemples de les conseqüències d'aquest supòsit és el projecte del republicà Niceto Alcalá Zamora, el qual concentra l'expropiació en les finques d'origen “feudal”. Seguint a Malefakis, “aunque el poder colectivo e individual de la nobleza era por consiguiente considerable, sería falso

Naredo, Martínez-Alier, Ruiz-Maya i l'enginyer agrícola Sumpsi, varen ampliar els interrogants qüestionant l'atribució del caràcter feudal, la perniciositat de l'absentisme o l'atribució d'una irracionalitat d'aquests propietaris a l'hora d'explotar els seus latifundis. En contra d'això, les dades mostraven que els grans propietaris seguien unes pràctiques de racionalitat coherents, ja que un cultiu extensiu els era molt més beneficiós quant a rendibilitat i risc assumit (Martínez-Alier, 1968; Martínez Alier, 1978; Naredo, 1978; Naredo et al., 1977; Sumpsi, 1978)¹⁴.

En definitiva, durant el s. XIX i els inicis del XX, l'agricultura espanyola no romangué estàtica o endarrerida com tradicionalment s'hauria defensat, ans al contrari es mantingué activa dintre dels seus límits i condicionants socials. Si fins ara s'ha fet referència a la ideologia reformista i alguns dels canvis precedents a la II^a República, a continuació s'oferirà una imatge (sintètica i sincrònica) de l'agricultura a l'Espanya dels 30's. Aproximar-se a la totalitat d'estructures agràries que la componen s'allunya dels propòsits del present treball, és per això que s'ha optat per realitzar una síntesi de la situació a partir d'un exercici del qual s'extreuen algunes consideracions generals, remarcant sobretot l'accentuació de la desigualtat social, però també l'estructural.

---

exagerar su fuerza hasta el punto de afirmar que esta clase dominaba aún la vida del campo. [...] Una estimación razonable de las propiedades de la nobleza en todo el país daría seguramente una cifra próxima a 1.300.000 ha de tierra labrada, es decir, alrededor de un 6% de los 21.000.000 ha que normalmente se cultivaban.” (Malefakis, 1971, pp. 94–95)

¹⁴ Fruit de la necessitat d'ampliar el debat sobre una possible Reforma Agrària en l'arribada de la Transició a finals dels anys 70's, des d'Andalusia s'impulsaren estudis de la gran explotació agrària per augmentar-ne el coneixement del seu funcionament. L'objectiu d'aquests autors era demostrar el caràcter deformant que mantenia l'ideologia reformista, doncs més que apropar-se a la realitat existent acabava promoguent un discurs dominant carregat de tòpics, molts dels quals encara haurien arribat als programes dels partits polítics dels 80's. El model de partida reformista quedava demostrat com inoperant. En aquesta mateixa direcció també és interessant fer esment a l'estudi realitzat per Leal y Arancibia (1977), el qual posa en qüestió la tesi de l'anomenada “oligarquia bicefàlica”, doncs aquesta assumeix un fort lligam entre els grans terratinents amb títols nobiliaris i els directius de banca als anys 70's. Per a més informació sobre l'anàlisi estructural de l'agricultura andalusa durant aquest període vegeu (Godoy López & Romero González, 1980).

2.2.- Estructures agràries¹⁵

De manera molt il·lustrativa, l'hispanista Pierre Vilar ja advertia als historiadors agraris l'any 1977 que fossin cautelosos en l'ús del llenguatge, doncs aquest podia esdevenir un obstacle més que no pas una eina útil en l'anàlisi de les societats pretèrites. La ponència portava com a títol "*Reflexiones sobre la noción de economía campesina*" on, a part de mostrar-se escèptic vers la utilitat de la noció teòrica sobre la qual reflexionava, manifestava en un dels paràgrafs finals en quin error no s'havia de caure:

"Me limito a precisar qué inoperante sería hablar de una "cuestión agraria" española, cuando existen un latifundio andaluz y un minifundio gallego, una huerta valenciana y una viticultura catalana, una cerealicultura castellana y un caserío vasco basado en el policultivo." (Vilar, 1980, p. 303)

Que l'agricultura esdevingués un problema de múltiples cares a l'alçada dels 30's, com s'ha intentat transmetre anteriorment, no era menor si tenim en compte la posició que ocupava respecte de la resta de sectors de l'Estat. Algunes consideracions generals sobre l'Espanya del XX són prou instructives en aquest sentit: el 1924, el sector primari s'havia estimat que produïa gairebé un 43% de la renda nacional. Dins d'aquest sector, l'agricultura era de lluny el subsector més significatiu, doncs aportava un 75% del producte, per sobre de la ramaderia (18%), l'explotació forestal (4%) i la pesca (2%). Les dades de la població activa espanyola a l'alçada de 1930 mostra que el percentatge de població dedicada a l'agricultura i la pesca ocupava gairebé a la meitat, mentre que la indústria tan sols donava feina a un 12% de la població (Carreras & Tafunell, 2005). Espanya era un país que, a més de tenir un sector secundari i terciari que ocupava poca població respecte de la resta d'estats europeus, es trobava concentrat en

---

¹⁵ La següent nota a peu de pàgina no s'escriu en voluntat d'eximir a l'autor de cap responsabilitat, ans al contrari pretén advertir al lector d'un possible biaix en la descripció. L'estadística espanyola del primer terç del XX compta amb algunes limitacions que poden distorsionar les dades. Per una banda, l'existència d'un Cadastre endarrerit –per a 1928 tant sols hi havien 21 milions d'ha cadastrades- o bé l'inexistència de censos agraris comporta que s'hagi de resoldre mitjançant projeccions. Les xifres cadastrals obtingudes són resultat d'una comparació entre el Cadastre de 1930 i el de 1959, mentre que la totalitat de les dades ofertes en referència a l'explotació de la terra –a excepció del líquid imposable- provenen dels censos agraris, tots de la segona meitat de segle. Per l'altra, s'és conscient de la cautela necessària a l'hora de justificar les agrupacions que es prenen en les estadístiques, doncs determinar quan una propietat o un propietari és petit/a, mitjà/na o gran depén d'una gran quantitat de factors específics en el marc de cada realitat local.

escasses províncies, fet que implicava que el problema afectés de forma encara més greu en certes regions (Malefakis, 1971, pp. 18–26). Tot i la simplicitat d'aquesta informació agregada, ens permet esbossar una idea general de la posició que ocupava l'agricultura en el país. Així doncs, no és cap disbarat que puguem inferir en quin grau la coneixença del seu estat aporta informació altament explicativa dels processos de canvi en la societat. I per aquesta mateixa raó, és condició *sine qua non* projectar una imatge sintètica abans d'entrar en profunditat en el desenvolupament del projecte reformista agrari durant la II República.

Previ pas a aproximar-nos a les estructures, també és bo saber de quina manera ho ha fet la historiografia. La més clàssica és evident que des de l'òptica de la propietat, ja que no fou fins a 1962 que va aparèixer el primer Cens Agrari, motiu que obligava a treballar amb una *“información catastral relativa a la propiedad de la tierra (que) es mucho menos satisfactoria que la suministrada en relación con las explotaciones individuales.”* (Malefakis, 1971, p. 42)¹⁶. Això portava a l'assimilació d'alguns dels tòpics els quals han estat referits als antecedents. A partir dels 80's, a mesura que s'anaven publicant estudis sobre l'explotació de la terra, s'observa que els resultats obtinguts aportaven un coneixement molt més aproximat a la realitat. Una bona mostra d'aquesta innovació és la incorporació en les anàlisis de la noció de tinença, la qual permet sortir d'aquesta restricció jurídicista del terme propietat, englobant alhora el concepte d'explotació. L'estudi de la tinença comportava poder objectivar totes aquelles relacions que el productor directe establia amb la terra, facilitant la cognoscibilitat de les estructures agràries, o dit amb altres paraules, l'expressió del compacte format entorn les relacions de producció que les persones estableixen amb la terra (Perez Picazo, 1991).

---

16 Tot i admetre la mancança d'informació relativa a les explotacions s'afirma que l'estructura de la propietat ostenta un caràcter essencial, tal com si, mecànicament, una elevada restricció en el seu accés fos correlatiu a una elevada desigualtat. *“Debido a la permanencia del predominio agrícola en España, la comprensión del régimen de propiedad de la tierra es esencial para el estudio de la vida económica, política y social del país.”* (Malefakis, 1971, pp. 26–27). Un altre exemple, també útil per observar aquesta quasi obsessió amb el “reparto” de la terra: *“No hay más remedio, pues, que reconocer que la causa principal de la situación precaria del obrero agrícola en las provincias del Sur y el Oeste de España, y de la deficiente explotación del suelo, estriba en el acaparamiento de tierras.”* (Carrión, 1973, p. 39).

2.2.1.- La propietat de la terra

Com ja s'ha dit anteriorment, la historiografia més primerenca és il·lustrativa de la importància atorgada als estudis de l'estructura de la propietat. Així ho trobem als inicis d'un dels primers monogràfics de la reforma agrària en època republicana de l'hispanista Malefakis¹⁷. La manera d'aprofundir era a partir d'indicadors com l'accés a la terra o el grau de concentració de la propietat, inferint que aquests eren indicadors del grau de desigualtat social existent. Les xifres absolutes extretes del Cadastre, iniciat l'any 1906 i acabat 72 anys després, mostraven que més del 90% dels propietaris cadastrats (un total aproximat de gairebé 6 milions) posseïen únicament un 20% de la terra, mentre que ni l'1% posseïa gairebé més de la meitat de la superfície total (Malefakis, 1971, p. 481). Això permet extreure dues conclusions: per una banda, que la majoria de la població organitzava el seu treball al voltant d'una propietat de petites dimensions¹⁸, i per l'altra, que la gran majoria de la superfície estava dividida en parcel·les que configuraven grans extensions.

L'esquema més clàssic de la distribució de la propietat de la terra permetia fer afirmacions tan imprecises com que "*podemos dividir a España en dos grandes zonas [...] línea que separaba la España de la revolución agraria de la España del conservadurismo rural...*" (Malefakis, 1971, p. 51). Aquestes dues zones responien a dos models de propietat molt diferenciats regionalment:

1. El model de la petita propietat que ocupava a bona part del Nord i del Centre de la Península: Galícia, la vessant cantàbrica, bona part de Catalunya, València, Múrcia, les illes Balears, les conques hidrogràfiques del Duero i de l'Ebre així com alguna zona de la Manxa.
2. El model de la gran propietat, característic d'Andalusia Occidental, Extremadura, algunes zones del sud i l'oest de la Manxa així com Salamanca i la plana d'Albacete (Malefakis, 1971, pp. 32–35).

---

¹⁷ L'índex de l'obra és molt indicador d'aquesta influència en l'historiografia clàssica. La divisió del treball és: 1) *Propiedad de la tierra y estructura social del campo* y 2) *Reforma agraria y revolución campesina*

¹⁸ Doncs el 46,5% del camp espanyol el podem veure ocupat per aquestes, però també cal tenir en compte que d'aquestes petites propietats un 80% configuraven *micropropietats* (-0,5ha) (Malefakis, 1971, pp. 29–35).

Si això ho traduïm amb les xifres relatives del Cadastre, podem observar com les diferències regionals s'expressaven amb la següent distribució: mentre que en el primer model, la petita propietat cobria gairebé un 60% de la superfície i la gran propietat no arribava al 20%; en el segon model, la gran propietat era superior al 50% de la superfície i la petita ni tan sols superava el 30% (Malefakis, 1982, pp. 32–35). Una aproximació a una escala regional més localitzada encara ens permet accentuar més les diferències existents. Si prenem novament la variable superficial, en la zona on la petita propietat n'és característica, trobaríem que no a tot arreu sumen el mateix percentatge de superfície ocupada¹⁹, i d'igual manera succeeix per aquella zona on ho és la gran propietat²⁰. Seguint la mateixa argumentació, si observem en xifres absolutes la província de Sevilla, de les 1.082.400 ha cadastrades l'any 1926, 712.286 ha eren parcel·lades en grans propietats (>250 ha) (Carrión, 1973, p. 39).

Si obviem la distorsió de les xifres del Cadastre²¹, es pot apreciar que la desigualtat en la distribució de la terra a la meitat sud és bastant superior. A primera vista, semblaria que l'actuació reformista seria coherent. Ara bé, era factible establir una relació directa entre aquest problema estructural (com el de la desigual distribució de la propietat) amb la desigualtat social al camp? Era possible inferir que *“la escasa producció que se obtiene generalmente en las grandes fincas, debido a los sistemas rudimentarios de explotación que en ellas se siguen por la falta de estímulo de los grandes propietarios para producir...”* (Carrión, 1973, p. 45) sense tenir en compte quina relació establien els cultivadors amb la terra o obviant que cada hectàrea cadastrada era objecte de possible expropiació per al seu aprofitament? Fins a quin punt assumir certs supòsits i generalitzar-los comportà el fracàs de la reforma? Fins a quin punt existeix una relació directa entre latifundi i ineficiència?

---

¹⁹ Per les finques de menys de 10ha, trobem que la representació és de: Galicia (78,7%), Lleó, Burgos, la vessant cantàbrica o Castella la Vella (+60%), Catalunya, Aragó-Ebre, Llevant i Castella la Nova (+50%) i el Sudest (33,4%).

²⁰ Per les finques de més de 250ha, trobem que la importància és de: Andalusia Occidental (46%), Andalusia Oriental (43,4%) Extremadura i la Manxa (+35%).

²¹ Degut a la naturalesa fiscal de la font, el Cadastre compta amb una sèrie de limitacions. Alguns exemples en són la seva lentitud en la confecció o el sobredimensionament del nombre de petits propietaris. Aquest és un problema que, si bé Malefakis (1971, pp. 457–464) ja n'era conscient, els encarregats del projecte de la Comissió Tècnica l'any 1931 no ho tindran en compte.

2.2.2 L'explotació de la terra

Si bé s'és conscient que sense una anàlisi detinguda a escala comarcal, qualsevol conclusió que s'extregui respecte de la configuració de les estructures agràries tan sols tindrà un caràcter impressionista, amb el següent exercici es vol demostrar la complexitat d'aquestes i l'error que pot comportar abordar una problemàtica a partir d'enfocaments parcials com ho és des de l'òptica de la propietat. Per contra, el canvi d'enfocament cap a l'explotació, permet situar-nos al centre de l'estructura socioeconòmica de l'època. Això obliga a dirigir l'atenció cap als cultivadors de la terra, fet que es tradueix (idealment) en oferir informació tant de les seves estratègies d'adaptació, com de les formes d'extracció, distribució de l'excedent o l'organització de la producció, i per tant abordar el problema de manera multidimensional, i no només centrant-se en intervals d'espai com ho fan els indicadors de propietat (Mata Olmo, 2002; Perez Picazo, 1991, p. 18). D'aquesta manera, és interessant observar com a mesura que es vagin mostrant les dades que atenyen a l'explotació, es matisi la visió de l'estructura agrària abans prestada.

Doncs bé, si es comença fent un cop d'ull a les xifres estatals referides a la intensitat del cultiu, això és, a l'aprofitament o l'ús del sòl, es pot veure un panorama peculiar: doncs dels 50 milions d'hectàrees que aproximadament configuren Espanya, tan sols 20 d'aquestes es cultivaren, i d'aquestes únicament 1.400.000 ha eren de regadiu (Carrión, 1973, p. 37). Aquestes dades modifiquen la imatge sobre l'estructura agrària que abans ens dibuixava l'indicador de la propietat. Vers una predominància relativa de les finques de grans extensions, els índexs de superfície cultivada permeten observar que en realitat eren les finques d'una extensió més reduïda les que tenien més pes en la producció, i la dimensió encara es redueix més si fem el mateix procediment amb les que són regades (Mata Olmo, 2002, p. 343)²². Si observem el líquid imposable, podem inferir que, tot i el problema d'ocultació, els cultius de menys extensió eren cultivats de forma molt més intensiva. Per exemple, per a 1 ha de superfície donava de mitjana estatal 1,76 (relació líquid/superfície), mentre que els

---

²² No és possible oferir percentatges per a aquesta informació degut a l'incompatibilitat dels criteris utilitzats pels diferents autors a l'hora de definir els intervals que separen el que és una petita, mitjana o gran propietat.

cultius de més de 5.000 ha tenien una relació de 0,27. Vegem la seva traducció en % de superfície cultivada: mentre que per les explotacions <10 ha l'índex es troba al voltant del 76% de la superfície cultivada, per les de +1000 no supera el 7% (Malefakis, 1971, p. 39 i ss.). Perquè ens en fem una idea, geògrafs contemporanis afirmen que *“una explotación de 200 hectáreas a base de cereal y ganado ovino de la comarca de Huéscar (Granada) obtiene la misma renta familiar que una mediana explotación (de 20 a 50 ha) de los secanos de la depresión Bética, y que una explotación de más de 500 hectáreas de la sierra de Huelva.”* (Godoy López & Romero González, 1980, p. 357)

Cal afegir també que, una de les explicacions que ajuden a comprendre aquesta gran diferència que hem observat a través de l'accés a la terra i la productivitat, n'era la seva titularitat. Al Cens Agrari de 1989, si bé la gran majoria de les explotacions es troben en mans de persones físiques, aquestes només ocupen un 60% de la superfície, doncs un 10% el controlen les cooperatives i societats i el restant 30% (13 de 43 milions d'ha) es troben en mans públiques. És lògic pensar que si tenim en consideració la tendència a la disminució del nombre de terres en titularitat pública, el percentatge projectat mig segle enrere seria superior. El més característic d'aquestes terres és que no comparteixen la mateixa funció que les de títol privat: a més de ser proclius a organitzar-se en grans propietats, tenen un escàs aprofitament del sòl, doncs la majoria o bé són zones de muntanya o de bosc, cosa que ajudaria en part a explicar el perquè era tan petita la relació entre ingrés/superfície de les grans extensions (Mata Olmo, 2002, pp. 340–344).

Quan aquesta consideració s'aplica regionalment, les estadístiques confirmen una desigualtat més accentuada en la zona de la gran propietat. Ara bé, aquesta queda matisada i obliga a revisar-ne la hipòtesi sobre les causes d'aquestes diferències i no caure en tòpics. Històricament, la zona de la petita propietat s'ha caracteritzat perquè la gran majoria de les terres menys productives es trobaven en mans públiques, mentre que a l'altra zona no. L'exemple del cas gallec és il·lustratiu en aquest sentit: *“El contrapunto de esta estructura campesina y minifundista lo marca la “gran propiedad” de titularidad pública, mayoritariamente municipal y no cultivada, que es la causante en términos superficiales del agudo desequilibrio distributivo de la tierra*

cuando se computan todas las censadas.” (Mata Olmo, 2002, p. 346). Si prenem aquest cas com a exemple groller i generalitzable arreu de la primera zona, ens trobaríem davant d’unes estructures molt més equitatives on l’aprofitament del sòl s’hauria dut a terme mitjançant la cessió de les terres a explotacions de caràcter familiar mentre que, a la segona zona, l’organització de la terra s’hauria caracteritzat formant grans propietats i grans explotacions (*latifundis*), i per tant, una gran majoria de la població hauria d’obtenir la font d’ingrés mitjançant la seva força de treball. En la seva obra, Malefakis ja hauria tingut en compte aquest fet, afirmant que *“en realidad, sucede que las grandes propiedades comprenden una propoción de tierra no cultivable mucho menos en el Sur que en otras regiones”* doncs *“parece ser que muchas de las grandes propiedades registradas por el Catastro en el resto de España son, en realidad, tierras comunales de los municipios [...] mientras que la mayoría de las grandes propiedades del Sur son de propiedad privada.”* (Malefakis, 1971, p. 41).

Una mirada a la forma d’explotació de la terra en aquesta regió és reveladora. Alier ho mostra en el seu estudi sobre Còrdova, on la majoria d’empresaris agrícoles eren reticents a cultivar indirectament les seves explotacions mitjançant la cessió de parcel·les amb contractes d’arrendament o parceria a la majoria de la població, per contra sí que utilitzaven aquestes fórmules jurídiques per cedir-les de forma compacta a grans arrendataris (colons). Això els costava ser titllats d’absentistes i d’irracionals, però com s’ha mostrat aquesta forma de cultiu no anava en contra de la “racionalitat econòmica”, ans al contrari, permetia *l’estabilidad del latifundismo* gràcies a la propagació d’un cultiu extensiu amb escassos inputs i mantenint allunyada la idea d’un possible “reparto” (Martínez-Alier, 1968). Això retroalimentava un mercat de treball altament segmentat que oferia possibilitats de treball a tots els estrats i gèneres, però també d’una temporalitat limitada, doncs la demanda s’ajustava estacionalment i regionalment a les necessitats de l’agricultor²³. En definitiva, comportava que l’explotació de la terra en aquesta zona mantingués una societat amb forta desigualtat

---

²³ *“En las zonas donde los diversos aprovechamientos se intercalaban, fenómeno habitual en los grandes municipios sevillanos y cordobeses, las puntas de empleo se iban complementando, manteniendo niveles ocupacionales homogéneos y relativamente altos [...] Sin embargo, en las áreas de monocultivos cerealista u olivarero (Jaén y Cádiz, por ejemplo), el paro estacional del cultivo dominante provoca bien un paro estructural [...] bien unas infracciones cíclicas...”* (Delgado Alvarez & Rodero Franganillo, 1980, p. 437)

ocupacional, i com és previsible a l'alçada dels 30's, molt més sensible a la conjuntura dels preus a mesura que la dependència en el mercat era més evident (Delgado Alvarez & Rodero Franganillo, 1980). És necessari que darrere d'aquesta explicació es facin alguns aclariments, ja que el manteniment d'aquest sistema d'explotació no era resultat d'un "endarreriment" de l'agricultura com a tal, sinó d'un cúmul de circumstàncies històriques que ho havien afavorit.

2.2.3.- Els règims de tinença

Tradicionalment, la historiografia ha demonitzat la petita explotació titllant-la d'ineficient i d'una mostra més dels residus feudals que arrossegaven aquells països que encara es trobaven en un estadi previ al capitalisme. Bona part de l'argumentari esgrimit, ja havia estat apuntat a finals del XIX als escrits de Kautsky²⁴ o Lenin²⁵, els quals observaven teleològicament la "necessitat històrica" en la qual es trobaven els països eminentment agrícoles: passar de la petita a la gran explotació per tal d'avançar cap a la industrialització, pas que acostaria cap a la implantació del règim socialista. A més de la dimensió de la finca, en aquesta discussió hi havia implícita una altra qüestió en la forma d'explotar la terra, relativa al vincle que establia el cultivador amb ella. Pels partidaris del desenvolupament ortodox al camp, paral·lelament a la concentració de la propietat, hi havia la necessària proletarització (i per tant la desaparició del gruix social pagès), ja que el cultiu directe era assenyalat com l'econòmicament més racional en tant que aprofitava al màxim els avantatges d'escala així com la inversió dels propietaris. Aquests tòpics respecte del suposat avantatge de les grans explotacions van ser molt presents fins que a partir dels 80's les investigacions no varen començar a qüestionar-los (Rodríguez Sperat & Jara, 2013): per una banda, la ineficiència de les petites explotacions, ja que la suposada "irracionalitat pagesa" contrastava amb la gran capacitat de l'organització familiar en períodes de crisi, i per l'altra, assenyalant que en determinades regions les explotacions familiars havien esdevingut veritables

---

²⁴ Algunes de les tesis defensades de Kautsky són il·lustratives: "*A medida que avanza el capitalismo la agricultura tiende a centrarse en grandes explotaciones [...] cuyo destino en último término es desaparecer*" o bé "*(Se) supone la existencia de avances y retrocesos [...] la tendencia última, sin embargo, es la concentración.*" (Godoy López & Romero González, 1980, p. 390 i ss.)

²⁵ Lenin citat a (Rodríguez Sperat & Jara, 2013, p. 57) "*Como es lógico, la magnitud de los gastos de producción de los productos agrícolas disminuye (por unidad de producto) a medida que aumentan las dimensiones de la hacienda.*"

agents del canvi, doncs la presència d'aquestes formes d'explotació de la terra en països plenament capitalistes portava als historiadors qüestionar-se la teoria clàssica (Godoy López & Romero González, 1980).

Més enllà d'aquest debat -encara vigent avui dia-, la necessitat estadística ha simplificat en tres formes diferents l'administració de la terra. En cap cas la gestió directa hauria esdevingut la norma. Ans al contrari, en moltes ocasions es combinava aquesta amb l'explotació indirecta, sobretot en funció dels interessos dels titulars de l'explotació els quals adaptaven les seves estratègies segons la conjuntura, unes estratègies que a vegades discernien molt de les dels titulars de la propietat. Aquesta diversitat intra i interregional manifesta tant la complexitat com l'heterogeneïtat de les estructures agràries (Pérez Picazo, 2010). Sense entrar en matisos que no pertocuen donada la dimensió d'aquest treball, principalment se'n poden distingir tres²⁶:

1. L'explotació directa: més de la meitat de les terres explotades arreu de les regions espanyoles ho eren sota aquesta forma (vegeu quadre 1). Propietari i explotador s'unien sota una mateixa figura, tot i que dintre d'ella s'hi encabien des dels microfundis gallecs explotats familiarment fins als grans latifundis andalusos. En el primer cas, l'aportació familiar solia omplir la totalitat del factor treball aportat a l'explotació i per tant dotant-la de certa autonomia respecte del segon cas, on el cultivador depenia del mercat de treball.
2. Arrendament: es caracteritza per la cessió temporal (generalment limitada) de la terra a canvi d'una renda fixa (en moneda o espècie) i perquè l'arrendatari assumeix la totalitat del risc que comporta la producció agrícola. L'arrendament és característic de les regions que antigament configuraven la Corona de Castella.

---

²⁶ Davant la multiplicitat de factors que configuren els règims de tinença podem distingir-ne 4 principalment. De tipus **geofísic** (tant en la dimensió del cultiu com en el contracte jurídic que en facilita l'explotació), de tipus **demogràfic** (una excessiva densitat pot ser causant d'un enduriment de les condicions que faciliten l'accés a la propietat, així com d'una menor retribució en concepte de salari), de tipus **econòmic** (la conjuntura explica en gran part el règim de tinença existent així com l'orientació productives) i de tipus **social** (la manera com es gestionen els cultius respon en gran mesura a les estratègies dels seus titulars). (Perez Picazo, 1991) i (2010)

3. Parceria: denostada per una part de la historiografia²⁷, aquesta forma d'exploració de la terra és característica en aquells contractes precaris on el propietari cedeix la terra a un agricultor que aporta el treball, i que, a diferència de l'arrendament, es comparteixen tant els riscos inherents a la producció agrícola com l'excedent resultant.

Quadre 1. Distribució de la propietat segons les diverses formes d'exploració de la terra cultivada el 1928²⁸						
		Explotació directa	Arrendament	Parceria	Total	% catastrat el 1928
Bètica	Hectàrees % del total	1.706.857 67,5	726.126 28,7	95.158 3,8	2.528.141	88
Castella i Lleó	Hectàrees % del total	733.217 58,7	507.750 40,6	8.518 0,7	1.249.485	36
Conca, Madrid i Guadalajara Badajoz Càceres	Hectàrees % del total	614.314 74,7	203.145 24,7	5.397 0,6	822.856	39

²⁷ Actualment es poden distingir dues postures respecte d'aquest règim de tinença: els detractors atribueixen la seva permanència històrica a la necessitat econòmica de la població on hi és present, al·ludint que així es perpetua l'endarreriment agrícola. Una bona mostra ho són aquells institucionalistes que defensen que la parceria perviu "en aquellas economías donde había pocas economías de escala, altos costes de supervisión de la mano de obra y escasos problemas de riesgo, las pequeñas explotaciones familiares eran eficientes." o dit més simplement com a formes *atrassades*, els quals són els mateixos que defensen la necessitat d'individualitzar els drets de propietat, ja que "la *aparcería* no era, por tanto, un contrato perfecto" (Carmona & Simpson, 2003, pp. 68–69). Per altra banda, la postura favorable és compartida per un gran nombre d'historiadors agraris que defensen la seva continuïtat històrica com una mostra més que no pas una debilitat de la seva eficiència.

²⁸ Dades obtingudes del Quadre 2.2 a (Carmona & Simpson, 2003, p. 63). Carmona i Simpson extreuen la informació de la documentació de l'*Avance Catastral*, recopilat en la *Memoria de la gestión de Dirección General de Propiedades y Contribución Territorial durante el año 1928*. A través d'aquesta es pot observar l'endarreriment cadastral a l'Espanya dels 30's, tant amb el % de terra cadastrada com amb l'absència d'algunes regions (Catalunya i Galícia).

Badajoz i Càceres	Hectàrees % del total	657.594 53,7	526.958 43,0	40.244 3,3	1.224.796	59
Albacete, Toledo i Ciudad Real	Hectàrees % del total	1.862.816 71,6	540.207 20,7	200.408 7,7	2.603.431	100
Alacant, Castelló i València	Hectàrees % del total	475.880 77,5	80.487 13,1	58.037 9,4	614.404	67
Granada i Màlaga	Hectàrees % del total	458.313 50,7	403.913 44,7	41.336 4,6	903.562	99
Almeria i Murcia	Hectàrees % del total	299.586 56,3	46.339 8,7	186.598 35,0	532.523	55
Resum general	Hectàrees % del total	6.808.577 65,0	3.034.925 29,0	635.696 6,0	10.479.198	

2.3.- Recapitulant

Com s'ha observat, les estructures agràries semblen ésser realment molt més complexes del que l'estudi de la propietat apuntava. Encara que la gestió "en propietat" sembla haver estat majoritària en l'agricultura, tal com reflecteixen les dades del quadre anterior, la gestió indirecte també ha ocupat moltes realitats històriques locals, i per això és necessària fer-ne distinció si es vol arribar a conèixer en profunditat l'agricultura espanyola a l'alçada dels 30's.

Ara bé, seria ingenu creure que la situació de desigualtat estructural del model latifundista feu que el govern republicà decidís endegar un projecte reformista a inicis

de la II República. El fet és que existien moltes altres raons –malgrat que aquí només puguin ser apuntades- que eren causa explicativa de la legislació agrària republicana. Per una part, l'entrada d'un nou sistema polític de democràcia parlamentària, molt més representatiu que l'anterior sistema de la Restauració, caracteritzat pel bipartidisme i el turnisme en el poder entre el Partit Liberal i el Conservador sota l'empareda de la monarquia o bé de la tecnocràtica dictadura de Primo de Rivera. Per altra banda, raons de caire conjuntural com l'impacte de la Gran Depressió dels 30's, la qual empitjorà les condicions d'accés al mercat agreujant la capacitat de reproducció d'una gran majoria social en vies de proletarització. L'auge de la conflictivitat social en aquelles zones majoritàriament de caràcter latifundista, on l'atur hauria esdevingut crònic, fou una de les seves conseqüències més directes. No menys important eren les raons ideològiques –ja apuntades als antecedents-, ja que els reformistes agraris republicans estaven impregnats d'una cosmovisió productivista que focalitzava al noble latifundista com l'origen del mal causant de l'endarreriment del país, una ideologia profundament antinobiliària i antirrentista, la qual postulava un repartiment de la terra a mans de petits propietaris per tal que la cultivessin directament i dirigissin al país cap al progrés i l'industrialització (Casanova, 2007).

3.- La Reforma Agrària en el marc jurídic de la II República

L'objectiu d'aquest capítol és conèixer com la historiografia ha tractat les mesures que endegà la II República per pal·liar la situació a l'alçada dels 30's. En primer lloc, es tractarà la reforma laboral i la seva afectació en el mercat de treball (3.1), seguidament la qüestió dels comunals com a revitalització d'una disputa històrica (3.2) i, en tercer lloc, es farà esment a la reforma "clàssica", entenent per aquesta el conjunt de disposicions en voluntat de modificar l'estatus jurídic de la propietat de la terra (3.3).

3.1.- Les modificacions en el mercat de treball

La reforma agrària republicana buscava dirigir l'actuació cap a dos objectius: per una banda, subvertir el ràpid augment de l'atur, i per l'altra, augmentar l'eficiència per tal d'emprendre el camí cap a la modernització del país. Sense entrar en aclariments sobre la situació del mercat de treball prèvia a la II^a República, ja que no és l'objectiu

d'aquest treball, cal tenir en compte que els decrets sociolaborals s'emmarquen principalment en el primer objectiu. L'agenda política del nou govern tenia com un dels objectius actuar davant del problema al camp, aprofitant que el canvi de règim ho permetia i que la reactivació del moviment pagès ho demandava. Malgrat que no hi ha acord en la historiografia sobre l'efecte que tingué la Gran Depressió en el camp espanyol, és constatable que en aquests anys hi hagué una disminució de l'extensió de la superfície cultivada. Per una banda, un gran nombre d'obrers i jornalers que vivien al llindar de la subsistència es veieren de sobte abocats a l'atur, fet que repercutí en un augment de la conflictivitat al camp, per l'altra, la renda de la terra patí una forta davallada, cosa que també farà reorganitzar les estratègies del grup dels propietaris. Ara bé, com ha interpretat la historiografia aquests decrets?

Des de la monografia de Malefakis (1971) dedicada a la reforma agrària espanyola ja es destacava la importància dels decrets sociolaborals que havia executat entre el 28 d'abril i el 14 de juliol de 1931 el dirigent sindicalista i Ministre de Treball socialista Largo Caballero arreu del camp espanyol²⁹, importància que en els manuals d'història l'hi segueix essent reconeguda (Casanova, 2007, p. 48). Aquesta aprovació significava un gir copernicà de les posicions dels diferents grups socials, sobretot accentuada en aquelles zones on imperaven models de poder rígids³⁰. Maurice es sorprenia de la rapidesa amb la qual el govern sorgit del Pacte de Sant Sebastià hauria reunit el poder polític per aprovar-los si es contrastava amb *“la lentitud con que se elabora y se lleva a la práctica la reforma agraria”*, ambigüitat que més endavant desmentia, doncs *“no pueden disociarse estos decretos de la reforma propiamente dicha.”* (Maurice, 1975, pp. 26–28).

Ara bé, què regulaven i a qui es referien aquests decrets? Sense voluntat d'oferir una extensa descripció, aquestes normes regulaven el món del treball agrícola des de diferents punts. Maurice les ha classificat categòricament segons dos objectius: el

---

²⁹ *“Por primera vez, el peso favorable de los derechos legales se desplazó de los propietarios al proletariado rural.”* (Malefakis, 1971, p. 204). Maurice atorga a aquestes mesures un caràcter “estructurant” als decrets sociolaborals de 1931 (Maurice, 1975, p. 28)

³⁰ *“Ahora bien, las características de un rígido modelo disciplinario en el latifundio [...] se alteraron radicalmente en los primeros meses de la República; en ello intervino la política activa del mercado de trabajo”* (Robledo, 1996b, p. 304). Aquest fet també el defensaven autors amb enfocaments oposats com (Simpson & Carmona, 2017, p. 42).

menys ambicions, pertanyent a millorar la situació dels arrendataris, i un de més important, la creació d'un programa d'augment de la producció, de lluita contra l'atur i d'ajut social (Maurice, 1975, pp. 27–28). A grans trets, aquestes normes actuarien, primerament, protegint els petits arrendataris de l'expulsió, compensant-los les millores fetes en les finques o afavorint els arrendaments col·lectius; en segon lloc, reduint la jornada laboral a 8 hores per la gran majoria de feines i pactant unes bases salarials, fet que havia de comportar un augment d'aquests. Per la supervisió d'aquesta legislació s'instituïen uns jurats mixts amb la prerrogativa de multar als propietaris infractors i afavorir la negociació col·lectiva. El *Decreto de Términos Municipales* establia uns límits artificials impossibilitant l'accés al mercat de treball d'un terme a un altre, i per tal d'evitar possibles fraus s'obligà que la contractació per part dels oferents seguís els "usos i costums" de cada territori. També és destacable que s'oferiren mesures d'assegurança laboral a la maternitat, jubilació o als accidents (Malefakis, 1971, pp. 200–206).

Les raons per les quals el govern decidí aplicar ràpidament aquestes mesures tenen ampli consens en la historiografia³¹, raons que també són compartides pels seus coetanis. Així ho mostra un fragment del discurs del Ministre d'Agricultura Marcelino Domingo quan presentà un any més tard la Llei de Bases: "*Todos los proyectos presentados persiguen, en primer término, la resolución del paro obrero.*"³² Respecte d'aquesta situació de sotsocupació cronificada, Naredo ha inferit la següent teoria: l'intent d'adaptar unes relacions capitalistes a unes estructures agràries poc intensives en capital aboquen a un panorama d'atur cronificat, accentuat en aquelles zones altament proletaritzades³³.

---

³¹ A excepció de l'anomenada història "revisionista", doncs consideren els decrets socialistes com un atac vers als propietaris amb la voluntat d'arruinar-los. Alguns títols bibliogràfics al respecte es poden trobar a la introducció del present treball (vegeu apartat 1).

³² Cita extreta d'un fragment de M. Domingo a les Corts el 15 de juny de 1932. Reproducció completa a (Maurice, 1975, pp. 121–123)

³³ "En una agricultura poco capitalizada en la que existen grandes fincas que se explotan con trabajadores asalariados, la productividad marginal del trabajo en una situación de pleno empleo suele situarse por debajo del salario vigente en el mercado. [...] (Això porta) a la paradójica situación que enfrenta "hombres sin tierra" a "tierra sin hombres", que constituye el blanco de las críticas productivistas..." (Naredo, 1978, p. 210)

Per contra, les conseqüències d'aquestes mesures no han estat tan consensuades, i la seva determinació depèn dels plantejaments inicials de cada autor respecte de la problemàtica tractada. Tot i això, les hipòtesis que apunten vers als decrets giren al voltant de les següents preguntes: Varen aconseguir mitigar la situació d'atur? Varen millorar les condicions de vida de la població? Fins a quin punt fou positiu aquest canvi de poder (i en quina mesura aplicable) i quin paper hi jugaren els diferents grups socials i les institucions que els representaven?

Malefakis, igual que la resta d'hispanistes que comparteixen l'assumpció del fracàs de la reforma agrària³⁴, es mostra escèptic davant els efectes d'aquests decrets –així com la seva aplicació– i canalitza la balança cap a la crítica del *Decreto de Términos Municipales*, doncs els nombrosos afegits publicats a la *Gaceta* ajuden a explicar per què creà tants problemes com n'intentà resoldre, fruit de voler adaptar una realitat de forma artificial, amb la valoració general que feu que "*las esperanzas del campesinado fueron mucho más allá de las posibilidades del Estado y de la economía.*" (Malefakis, 1971, p. 204). De fet, Riesco en subscriu l'anterior crítica per a l'estudi de la regió de Càceres, on la creació d'aquests límits municipals imposaria una rigidesa que dificultaria la "lliure contractació" de portuguesos que treballaven les terres *a destajo*, malgrat que les seves consideracions generals siguin força oposades, conclouent que "*quizás no se ha advertido la profunda influencia en toda la vida de la II República del dinamismo del Ministerio de Trabajo con Largo Caballero al frente para mitigar el paro*" (Riesco, 2005, p. 150). Aquest autor, igual que Robledo i Luis González, incorporen als seus plantejaments un enfocament cap a les institucions públiques tot defensant la necessitat de dur a terme una reforma agrària a Espanya. Igual que s'havia fet en altres països europeus, aquesta hauria afavorit la creació d'un marc institucional molt més equitatiu i democràtic (Robledo & Luis González, 2017, p. 30). Seguint aquesta lògica, sosté que els decrets foren una resposta en contra del *triangle institucional* format per Guàrdia Civil-Alcaldes-Governador Civil, amalgama que demostra la negació de l'existència d'una hipotètica "llibertat del treball" instaurada

---

³⁴ A grans trets, els plantejaments dels hispanistes vers aquest període segueixen el que Aróstegui ha denominat com a *model britànic*, el qual es caracteritza per assimilar la II República com un període de fracàs que portà a l'augment de la conflictivitat social i finalment a la innecessària guerra civil. Per a més informació vegeu (Aróstegui, 2000)

després de la reforma liberal i mantinguda durant la Primera Restauració. De fet, aquesta hipòtesi ja l'havien assenyalat d'altres economistes amb anterioritat com una de les causes que feien romandre estable el model latifundista (Martínez-Alier, 1968).

El plantejament que utilitzen Robledo i Riesco respecte de la reforma que afectà el mercat de treball -també del reformisme republicà en general- parteix d'una òptica "àmplia"³⁵. A grans trets, s'aproximen al mercat entenent-lo com una institució social, és a dir, que l'alteració dels preus, salaris i la renda ha de ser entès en relació amb el context social, i per tant no com una simple alteració dels factors de producció (Riesco, 2009; Robledo, 1996b). Conceben que no es pot parlar d'un mercat de treball amb competència perfecta per al període anterior a la II^a República si el nivell d'ocupació i de salaris tendeixen a situar-se per sota dels nivells d'equilibri. Les seves investigacions ressalten que alleugerar aquesta situació desigual³⁶ amb l'emigració temporal dels obrers, la pluriactivitat o el paternalisme exemplificat amb els *alojamientos*, no són més que mostres d'un funcionament monopsònic del mercat (Robledo & Gallo, 2009). Igual que Martínez-Alier per a l'estabilitat del sistema latifundista anteriorment esmentat, Estudillo per a la Campinya bètica realitza un estudi de llarga durada on demostra l'existència en aquests mercats de "*unas prácticas que permitían el mantenimiento por las grandes explotaciones de una fuerza de trabajo jornalera estricta sin alto coste y que en ciertos contextos puede entenderse como una servidumbre de los labradores frente a la comunidad.*" (Estudillo, 2006, p. 112).

En oposició a aquests plantejaments, hi trobem d'altres autors com Simpson, Carmona i Rosés, que incideixen en l'estudi de la reforma agrària amb algunes eines provinent de la Nova Economia Institucional (NEI). La seva visió és més "restrictiva", ja que no conceben que la regulació mercantil pugui alterar el que consideren com unes tendències positives des de la implantació de la reforma agrària liberal. Així doncs, les

---

³⁵ "Esto hace complicado abordar el estudio de la reforma agraria republicana con herramientas solamente económicas en un momento en que surgieron expectativas, formas de organización social y de conflictividad que resultaron novedosas en la sociedad rural." (Robledo & Luis González, 2017, p. 10)

³⁶ A (Robledo, 2008, p. 257 i ss.) s'ofereixen dades d'altres estudis respecte de l'alta estacionalitat del treball agrícola. Es pot observar com es troba concentrada sobretot en els mesos de recol·lecció, fet que genera una situació "d'atur forçat" i que, de manera correlativa, es pot relacionar amb un augment de la conflictivitat social i dels detinguts per la Guàrdia Civil com a mecanisme corrector del funcionament del mercat de treball.

seves investigacions també es dirigeixen a estudiar les estructures però ressaltant un escàs marge d'actuació del govern republicà per subvertir aquesta tendència³⁷, atorgant un caràcter superflu a la reforma, si bé "*market forces were improving the situation of agrarian workers and their possibility of acquiring land without any particular policy.*" (Carmona & Rosés, 2011, p. 17). La crítica que reben de la línia seguida per Robledo és que, en abordar aquesta problemàtica amb un *frame* excessivament "economicista", obliga a l'ús d'una metodologia que no permet apreciar el grau de canvi que realment tingué lloc, ja que "*un análisis económico convencional consideraría que los salarios se ajustaban libremente e interpretaría la legislación republicana como la ruptura de aquel equilibrio.*" (Robledo & Gallo, 2009, p. 178).

De forma més monogràfica, diferents estudis de cas en regions andaluses com Sevilla, Cadis i Còrdova, conflueixen en afirmar que aquest canvi de poder normativitzat gràcies als decrets augmentà les tensions i el conflicte social existent entre els treballadors i els propietaris, i de retruc també l'atur (Brey, 2009; Cobo Romero, 2013; Montañés, 1997). De manera més concreta, la conclusió que n'extreu Montañés a partir d'un estudi de la trajectòria de l'estructura socioeconòmica de l'època anterior és d'una "inviabilitat" en el marge d'actuació dels governs republicans per solucionar la problemàtica existent, ans al contrari "*el cambio de marco en las relaciones laborales impulsado por el reformismo republicano [...] generó una apreciable desorganización en la actividad agrícola*" (Montañés, 1997, p. 153). Aquest mateix autor subscriu les tesis que ja havia afirmat Cobo: l'estratègia de la reforma laboral mantinguda pel govern d'Azaña durant el primer bienni, més que ampliar les bases polítiques que donaven suport a la República, actuà amb un efecte dissuasori, "*derechizando*" – segons el terme que l'autor utilitza- aquella pagesia intermèdia que s'espantà davant d'una política que els ofegava econòmicament. A més d'aquestes conseqüències polítiques, també n'identifica d'econòmiques, ja que en un període de contracció (*La Gran Depressió*), afavorir la producció de cereal resultava contradictori si es tenia en

---

³⁷ Vegeu el primer apartat de la seva investigació pel cas andalús, doncs l'encapçalen amb el següent plantejament "*En esta sección vamos a argumentar que la evolución histórica del latifundio había producido una estructura que habría dificultado significativamente la reforma agraria.*" (Carmona & Simpson, 2007, pp. 346–347).

compte que s'estava passant per un procés gradual d'integració mercantil³⁸. L'afectació quedava potenciada. A la ja relativa posició de feblesa de molts agricultors espanyols davant l'arribada de productes extraeuropeus molt més competitius, s'hi havia de sumar la legislació laboral que encara reduïa més els ingressos. D'aquesta forma, Cobo explica el procés de segmentació de la pagesia cap a postures polítiques més antidemocràtiques i autoritàries. Per donar suport a les seves tesis, realitza un exercici d'història comparada amb altres processos de feixistització similars a Itàlia i Alemanya en condicions econòmiques similars (Cobo Romero, 2013; Garrido, 1993).

Per a Robledo i Esteban, els resultats d'aquestes monografies que atribueixen a la legislació laboral un augment de la conflictivitat social i una disminució de les condicions de vida queden invalidats en la mesura que no prioritzen dintre del seu esquema d'anàlisi causal una variable tant important com l'actitud dels propietaris i les seves organitzacions vers aquesta reforma laboral³⁹. De fet, és lògic que l'actitud dels propietaris i administradors esdevingués bel·ligerant vers el reformisme republicà si tenim en compte que les seves rentes disminuïren substancialment respecte del període anterior de la Restauració⁴⁰. El que reclamen aquests autors, però, és contemplar la postura d'oposició d'aquest grup a l'hora d'entrar en valoracions, ja que aquests es varen organitzar per criticar i boicotejar les mesures endegades, demostrant la seva consciència de classe quan recriminaven que *"es preciso que en el campo impere el principio de autoridad y la libertad moral del trabajo y contratación, lo que contribuiría a la intensificación de la producción agraria"*, llibertat moral del treball amb l'ajut de la Guàrdia Civil i el silenci de les institucions (Robledo, 1996b, p. 303). A partir de l'estudi de diverses monografies provincials, Robledo traça un esquema de les estratègies seguides pels propietaris i la patronal a l'hora d'encarar la

---

³⁸ Aquesta foren una de les crítiques habituals esgrimides pels polítics cedistes i agraristes durant la discussió a Corts de la reforma agrària republicana. Certs estudis actuals han desmentit la solidesa d'afirmacions com aquesta, doncs simplement buscaven desqualificar la reforma. Per a més informació vegeu apartat 3.3.

³⁹ *"Prescindir de la enemistad antisindical o de la presión patronal, que podía cortar el grifo de la demanda de trabajo, como han demostrado todas las monografías, supone analizar muy parcialmente los conflictos del mercado de trabajo y pone en cuestión seriamente la tesis de que la pobreza, la desigualdad y el desempleo fueran casi irrelevantes para explicar la conflictividad social."* (Robledo & Luis González, 2017, p. 31)

⁴⁰ A partir de l'estudi de cas del patrimoni de la família Fernan-Nuñez es demostra que l'impacte reformista reduí les rentes d'aquests a més de la meitat respecte de la situació de no-regulació del mercat laboral. Vegeu dades a (Robledo & Gallo, 2009, p. 175)

nova legislació, on l'incompliment esdevenia la normativa a través de: boicot a les juntes de policies que vigilaven l'abandonament de cultius per part dels propietaris, obstacles a la creació del *Censo de Campesinos* o bé recursos davant el ministeri per les bases de treball acordades en les negociacions col·lectives (Robledo, 1996b, p. 308). És il·lustratiu, en aquesta direcció, l'estudi de Cabrera sobre l'actuació de la patronal en l'època amb els nombrosos escrits que reivindicaven que la política laboral el que realment buscava era atiar "*la odiosa lucha de clases*" en comptes de millorar les condicions de vida, ja que el benestar social només s'aconseguia quan es respectava "*en el orden económico, al derecho de propiedad, base de la economía y sustento indispensable de la libertad humana*" (Cabrera, 2003, p. 17). Tesi que Brey també reafirma pel cas gadità, on s'observa, a partir d'un elevat grau de censura del conservador *Diario de Cádiz* respecte de les sentències dels jurats mixtes de la província, aquesta estratègia de classe dirigida a boicotejar la reforma (Brey, 2009).

A l'hora de tractar els grups socials dels treballadors, un conjunt d'autors afirmen que tingué lloc aquest canvi de poder i de la conquesta d'un espai polític que permetria canalitzar les diferents reivindicacions, sobretot si es té en compte la política de repressió exercida durant èpoques anteriors (*triangle institucional*). Per una banda, no és estrany un augment de la sindicació ugetista en un moment en què hi ha possibilitat d'aconseguir veure complertes les demandes laborals (Riesco, 2005, p. 130)⁴¹, per l'altra, un augment de les millores salarials (i per tant del cost del factor treball), sobretot si es compara amb la regressió patida durant el segon bienni⁴². Per a Robledo, la contrareforma laboral començaria amb l'entrada del partit radical al govern el novembre de l'any 1933, permetent l'incompliment de la legislació acordada (Robledo, 1996b, p. 309). En contrast amb la contrareforma laboral com a causant de l'augment de la tensió social, Malefakis assenyalaria el que fou una "*radicalización de los socialistas*" -amb el títol del capítol XII del seu monogràfic-, fet que hauria suposat l'abandó de la via parlamentària per part dels socialistes (Corts, IRA) un cop la CEDA accedís a tres dels ministeris, un error estratègic dels socialistes, segons l'autor, fruit

---

⁴¹ Per a més informació veure l'estudi de P. Biglioni amb les dades referents a la resta de l'Estat.

⁴² Un estudi del salari nominal aprovat en les bases de treball pels jurats mixtes assenyala una disminució del 30% entre 1933 i 1934, fet que a la realitat encara seria més gran si es té en compte l'incompliment de la legislació durant aquest segon bienni. Vegeu (Robledo, 1996b, p. 311)

d'una "falta de base doctrinal" i "carencia de visión histórica" de Largo Caballero (Malefakis, 1971, p. 389). És important remarcar l'argumentació que utilitza per donar solidesa a aquesta "radicalización", ja que segons ell "*las condiciones de vida de las clases trabajadoras empeoraron mucho, pero no parecen haber empeorado tanto como para justificar la aparición de represalias revolucionarias desesperadas*" (Malefakis, 1971, p. 379), afirmació qüestionable, en primer lloc per les dades d'atur durant el "bienni negre"⁴³, en segon lloc, ja que com bé assenyalava a la seva pròpia nota 50 a peu de pàgina, "*resulta extraordinariamente difícil precisar qué salarios se pagaron realmente durante este período (Tot i que segons aquest) parece poco probable que los salarios descendieran muy por debajo de los niveles de 1932...*" (Malefakis, 1971, pp. 379–380). Malgrat la manca de dades que puguin donar consistència a l'anterior afirmació, les conclusions que n'extreu prenen molt de pes a l'hora de reflexionar entorn les causes del fracàs de la reforma agrària republicana⁴⁴. En aquest sentit, seria interessant prosseguir la investigació del període traçant sèries dels salaris agrícoles per tal d'aproximar-se a la situació viscuda⁴⁵.

Per a cloure l'apartat, l'acord que trobem a l'hora de qualificar la importància en el canvi que tingueren els decrets laborals no és compartit quan s'indaguen altres preguntes com són els seus efectes. Tot i això, els estudis apunten que cal anar més enllà fent més preguntes per tal d'afinar-ne el coneixement. Així doncs, si es vol aconseguir més capacitat explicativa al discurs historiogràfic, cal abandonar aquells plantejaments reduccionistes en la simple investigació parlamentària per d'altres que tinguin més en compte els efectes en els grups socials. La documentació generada pels grans patrimonis, els sindicats o les Casas de Pueblo –algunes investigacions de les quals s'han apuntat anteriorment- en són alguns exemples.

---

⁴³ Segons dades de Balcells l'atur augmentà durant l'any 1934 un 9% respecte dels nivells de l'any anterior (Maurice, 1975, p. 55)

⁴⁴ "*En la medida en que había alguna posibilidad de éxito, con todo, sólo habría podido actualizarse si los republicanos de izquierda y los socialistas de 1931-1933 hubieran mezclado a su humanismo liberal una mayor competencia técnica y un radicalismo más inteligente concentrado.*" (Malefakis, 1971, pp. 454–455)

⁴⁵ Respecte les prevencions necessàries en l'ús dels salaris agrícoles en perspectiva històrica vegeu (Garrabou, Pujol, & Colomé, 1991).

3.2.- El rescat dels comunals⁴⁶

Una mirada històrica al que antigament s'havia denominat com "el comú" permet observar que aquest ha jugat un paper molt important en les societats rurals pretèrites. Béns i usos comunals constituïren tant el complement vital per a la reproducció de les famílies més pobres com un element articulador de l'entorn i les relacions socials més properes. El règim de propietat "del comú" podia variar. En alguns casos, eren propietat del mateix municipi on se situaven i aquest ho arrendava a col·lectius diversos per tal de sufragar la hisenda local (*propis*), en d'altres, estaven sotmesos sota unes normes i costums veïnals que regulaven la seva explotació (*comunals*). Discernir entorn la seva *tragèdia*⁴⁷ no pertoca a les línies d'aquest treball, si bé és important conèixer com les seves postures han influït en la historiografia. En el cas espanyol, el *procés de desarticulació*⁴⁸ dels comunals ha estat àmpliament estudiat pel s. XIX amb unes particularitats analítiques⁴⁹ entorn els processos desamortitzadors. En el cas del període 1931-1939 que aquí pertoca, del seu estudi se'n deriva un reflex de la societat del moment que impregna la Reforma Agrària, és per això que al llarg d'aquest subapartat ens fem un seguit de preguntes implícites que caldrà tenir presents: quins comunals preveu repartir la Reforma Agrària republicana i per què? Quina importància hi juguen en l'articulació del projecte reformista? Quin estudi n'ha fet la historiografia? Anem-ho a veure a continuació.

---

⁴⁶ Degut a la dimensió d'aquest treball no és possible tracta d'altres àmbits que la Reforma Agrària republicana també va afectar. Més enllà de l'expropiació de terres o els comunals, existien d'altres elements que posaven en qüestió bona part de la reforma agrària del XIX com: l'abolició de senyories, els arrendaments i rabasses. Una lectura de la Base 22 de la Llei de Bases (veure apèndix) permet observar-ne aquesta preocupació pels reformistes republicans.

⁴⁷ Si bé aquest nom sol fer referència a les tesis desenvolupades per G. Hardin (1968) *The tragedy of the Commons*, una visió que imputa com a obstaculitzadores aquelles formes de propietat allunyades de les d'ús privat i exclusiu, també pot referir a les seves antípodes, la *tragèdia dels tancaments*, la qual reivindica els processos de desarticulació dels comunals com a causants d'un desequilibri social. Per a més informació sobre l'estat de la qüestió entorn els comunals vegeu a Sala (1995).

⁴⁸ Seguint la perspectiva mediambiental de González De Molina i Santos (2002), s'utilitza el concepte de desarticulació i no de privatització per tal de pluralitzar l'òptica de la qüestió aquí referida, així s'aconsegueix guanyar capacitat explicativa d'aquest procés de canvi.

⁴⁹ A grans trets, el debat dels comunals en el cas espanyol s'ha desenvolupat entorn de la SEHA, centrant-se en una cronologia situada majoritàriament al llarg de la Revolució Liberal i amb un objecte d'estudi molt delimitat, l'apropiació dels comunals de bosc (*montes públicos*) i l'eficiència a l'hora de gestionar aquests.

Seguint la direcció ja apuntada a la introducció d'aquest treball, indagar entorn la historiografia que ha tractat el desenvolupament del projecte reformista republicà va més enllà de l'estudi de la parcel·lació del latifundi, l'expropiació i els posteriors assentaments. Aquest és un punt de partida que la historiografia dels 70's ja hauria reconegut⁵⁰, malgrat no haver dirigit cap atenció al seu estudi⁵¹, si bé pot excusar-ho l'absència documental. L'apertura de l'arxiu del *Instituto Nacional de Reforma y Desarrollo Agrario* (IRYDA), organisme que emmagatzemà entre 1971-1995 la documentació relativa a la Junta de Colonització (1907), l'*Instituto para la Reforma Agraria* (IRA) (1931-1939) i al més tard anomenat *Instituto Nacional de Colonización* (INC) (>1939), propicià noves possibilitats d'estudi als historiadors en relació a l'actuació reformista al camp espanyol, entre elles els comunals.

A mitjans dels 90's, Robledo va ser el primer historiador que interactuà de forma rigorosa amb aquesta gran massa d'informació, afirmant que "*nuestra imagen de la reforma agraria republicana está desfigurada mientras no se investiguen esos fondos*" en clara referència al fons "Comunales" (Robledo, 1996a, p. 21). En voluntat d'aclarir aquest pressupòsit d'una imatge de la reforma poc nítida, al seu primer treball *Política y reforma agraria: de la Restauración a la II^a República (1868/74-1939)* situà les principals línies de recerca referides a aquesta temàtica fins al punt que cap altre autor posterior que estudiés aquesta temàtica en qüestionaria el seu plantejament inicial. Segons les seves consideracions, les reclamacions "del comú" durant la II^a República s'inserien en una tradició de lluita i formaven part d'una memòria col·lectiva que podia resseguir-se històricament en el sí de les societats rurals, trencant amb la idea de Malefakis que atribuïa tal reivindicació a una creació essencialment ideològica sorgida *ex novo*⁵², i que l'apertura política en el canvi de règim hauria permès la seva arribada a les institucions. Des d'una tradició de la història social, Robledo afirma que plantejar hipòtesis referides als comunals amplia el marc geogràfic (i social) on el projecte

---

⁵⁰ "*La ley de septiembre no se limitaba a disponer la redistribución de las tierras de las grandes fincas.*" (Malefakis, 1971, p. 274)

⁵¹ Aquesta afirmació és constatable amb les absències relatives als comunals en els treballs de Doroteo & Rodríguez (2015), Iriarte Goñi (1998) i Robledo (2015).

⁵² Íbid, p. 274 "*El impacto producido por los escritos de Joaquín Costa sobre el colectivismo agrario, y manifestando la visión que la República tenía de sí misma como "desfacedora de entuertos" del pasado español, la ley prometía devolver a los pueblos las tierras comunes de las que la desamortización decimonónica los había despojado.*"

reformista republicà tingué lloc, i per tant, afina el context del conflicte existent durant la cronologia estudiada (Robledo, 1996b, p. 279).

Per tal de donar solidesa a la seva hipòtesi de la tradició de lluita pel comú, Robledo apunta alguns estudis de cas ja realitzats pel s. XIX, on es pot observar unes comunitats que s'endeuten per aixecar plets en voluntat de recuperar aquelles terres que acaben de perdre (Robledo, 1996b, p. 293)⁵³. Amb les seves mateixes paraules, aquesta tradició és una mostra de rebuig contra les "*estrategias de consolidación de la propiedad burguesa*", esdevingudes sobretot durant el procés desamortitzador del segle XIX, un procés que caracteritza "d'irregular" tot i comptar amb el suport d'unes institucions dominades pel pensament liberal. En aquest sentit, la creació de l'anomenat Registre de la Propietat a finals del XIX és un exemple d'aquest fenomen, ja que atorgà protecció jurídica al titular que inscrivía la propietat (Robledo, 1996b), fet que si es suma a l'absència de Cadastre, la correlació de forces es decantà cap a la part que l'enregistrava, afirmació que també sostenen Iriarte i Lana⁵⁴. Així doncs, en contra de la percepció més clàssica d'una reivindicació dels comunals de tradició *costista*, la historiografia que posteriorment ha tractat l'estudi dels comunals durant la II^a República ho ha fet acceptant la premissa de l'existència d'una tradició de lluita per la recuperació d'aquests.

En referència a la periodització de la qüestió dels comunals, Riesco ha diferenciat tres fases o "impulsos" cabdals des d'on es pot distingir la voluntat de rescatar els comunals per part dels articuladors del projecte reformista. Una primera fase més "descriptiva", que comprèn el projecte de la Comissió Tècnica de 1931, una segona iniciada amb la Llei de Bases de 1932 i que inclou l'etapa de la reforma de la Reforma Agrària i en darrer lloc, l'etapa del Front Popular i els projectes legislatius endegats per aquesta coalició d'esquerres (Riesco, 2005). Partint d'aquesta distinció acceptada entre els estudiosos del període⁵⁵, la interpretació que es fa és la següent:

---

⁵³ Aquests estudis es poden trobar desenvolupats al nº 65 de la revista *Agricultura y Sociedad* de la mà d'autors com: Mata Olmo, Lana Berasain, Iriarte Goñi i López Estudillo entre d'altres.

⁵⁴ "The overall aim at the time was to correct the legacy of the liberal changes started in the nineteenth century in order to redress the wrongs they had done to village life." (Iriarte Goñi & Lana, 2017, p. 147)

⁵⁵ Exemples són Doroteo & Rodríguez; Goñi-Iriarte & Lana; Robledo

1. Comissió Tècnica (1931). Si bé és cert que a la Base 18ª del Projecte d'aquesta Comissió afirma que *"las disposiciones de este Decreto no se aplicaran a los bienes comunales y de propios pertenecientes a los Municipios..."*⁵⁶ i per tant exclouïen aquestes terres d'una possible expropiació, els comissaris instaren al Ministre de Governació a què demanés als diferents poders locals informació *"sobre despojos sufridos o alteraciones experimentadas en los bienes comunales, de propios, realengos, baldíos, dehesas boyales o cualquiera otra clase de bienes cuya propiedad o aprovechamiento, o ambos a la vez hubieran pertenecido a los vecinos en común, incluyendo entre estos bienes a los conocidos con el título de señoríos."* (Robledo, 1996a, p. 22). Per a Robledo, aquestes enquestes trameses als ajuntaments, i que actualment es troben emmagatzemades a l'IRYDA, són una primera mostra del reflex de la *tradicció comunalista*⁵⁷. Afirmar que és possible resseguir una geografia a través de les respostes dels ajuntaments republicans del procés privatitzador dels *montes públicos* durant el s. XIX (Robledo, 1996a, p. 25). Un exemple d'aquest procés el constitueix el cas de La Serena (Badajoz). Mentre que abans del s. XIX la superfície ocupada pels comunals hauria ocupat prop d'un 25% de l'extensió total del municipi, a finals de segle aquests tan sols ocupaven l'1,5% (Doroteo & Rodríguez, 2015). Ara bé, quins foren els efectes d'aquesta voluntat informativa del govern del primer bienni? Per a Riesco *"creó esperanzas –por el momento infundadas- de recomponer el patrimonio comunal de los pueblos"* (Riesco, 2013, p. 46), esperances que no tardaren a ser capitalitzades políticament, tal com s'ha observat des de la història del socialisme espanyol⁵⁸. Així doncs,

---

⁵⁶ Vegeu Base 18^a de la Comissió Tècnica 1931 a l'apèndix

⁵⁷ Per a la província de Càceres, Riesco ofereix algunes mostres documentals de cartes que van escriure alcaldes al Ministre en aquest sentit: *"...que sean confiscados los bienes de propios y comunes que fueron de este municipio y que hoy disfrutaban ilegalmente varios vecinos procedentes de adquisiciones arbitrarias."* Tot i que també distingeix certa dosi d'oportunisme d'alguns ajuntaments que aprofitaren l'avintesa per demanar una rebaixa fiscal, doncs era de *"gran oportunidad llamar la atención de la Comisión Técnica acerca de la notoria injusticia social que representan los impuestos del 20% de propios, 10% de aprovechamientos forestales (...) que representa una enorme carga para este municipio que conserva todavía a pesar de la desamortización civil gran parte de su patrimonio municipal"*. (Riesco, 2005, pp. 159–160)

⁵⁸ *"En definitiva, el rescate de los bienes comunales se convertía también en una cuestión de claras implicaciones en la lucha política y electoral, como un arma a emplear contra la vieja política caciquil de la monarquía..."*. En sintonia amb aquesta idea vegem un retall de la premsa socialista *El Obrero de la*

aquesta oportunitat -encara que no tingués cap intenció d'ésser aplicable- hauria obert un nou camp de possibilitats dintre d'aquelles comunitats que miraven de recuperar els comunals perduts, una particularitat de la Reforma Agrària espanyola que mostra certa voluntat per part dels legisladors d'ampliar la base existent de terres legalment repartibles.

2. Llei de Bases per a la Reforma Agrària (1932). D'igual forma que en el projecte de la Comissió Tècnica, la Llei de Bases inicialment eximia d'expropiació els béns comunals (Base 6^a)⁵⁹. Ara bé, a la Base 20^a s'afirmava que *"Se declaran bienes rústicos municipales las fincas o derechos reales impuestos sobre las mismas, cuya propiedad, posesión o aprovechamiento pertenezcan a la colectividad de los vecinos de los Municipios..."* i que les instàncies de poder local *"podrán instar ante el Instituto de Reforma Agraria el rescate de aquellos bienes y derechos de que se consideren despojados, según datos ciertos o simplemente por testimonio de su antigua existencia"*⁶⁰. Això atorgava a l'Institut de Reforma Agrària (IRA), màxim organisme competent en *"la ejecución de esta Ley [...] órgano encargado de transformar la Constitución rural española"*, àmplies competències a l'hora d'expropiar qualsevol bé reclamat en règim de propietat comunal. Segons Riesco, aquesta base de la Llei és bastant confusa en tant que el concepte de *"bienes rústicos municipales"* no distingeix entre els béns propis i comuns, fet que algun coetani ja havia constatat manifestant que podia propiciar una nacionalització encoberta de la terra (Riesco, 2005, p. 167). Fins a quin punt la recuperació dels comunals formen part d'un projecte legislatiu emanat de la política socialista? Riesco sosté la hipòtesi que la recuperació dels comunals va servir a un projecte socialista més gran, sobretot instigat per la Federació Nacional de Treballadors de la Terra (FNNT) i el PSOE, que buscaven arrendar col·lectivament les terres per tal de mitigar l'atur i la pobresa de les zones més desiguals, així com

---

Tierra: *"Compañero, éstos son los que te despojaron, los que te han tenido esclavizado durante muchos años, los que se oponen a que la República siga su marcha ascendente en pos de tu liberación [...]. Y tú vas a ir con ellos porque se llamen agrarios? No, compañero. Tu puesto está con nosotros."* (Cruz et al., 2002, p. 278)

⁵⁹ Vegeu Base 6^a de la Llei de Bases de 1932 a l'apèndix

⁶⁰ Vegeu Base 20^a de la Llei de Bases de 1932 a l'apèndix

ampliar les bases de suport del seu partit interpel·lant a les comunitats rurals⁶¹. González de Molina, Herrera i Cruz, a partir d'un recull de les reclamacions de comunals, mostren com en la majoria d'ajuntaments on predominen membres socialistes aquestes es fan des de la mateixa institució, mentre que en cas minoritari, es realitzen des d'associacions i sindicats (Cruz, Gonzalez de Molina, & Herrera, 2002, p. 284). Aquestes reclamacions, instigades per la mateixa llei, havien d'actuar com a pal·liatiu d'un possible esclat de revolta social, inserint-se en la ideologia reformista anteriorment referida. Bona mostra d'això és l'exemple d'un membre de l'executiu de l'IRA durant una reunió del consell afirmant que "*con esto se daría la sensación de que la Reforma Agraria se aplicaba.*"⁶². Ara bé, no s'ha de caure en la trampa que totes les demandes de rescat de comunals s'inscriuen en la mateixa causa: si bé Iriarte i Lana accepten certes regularitats en els municipis analitzats com "*the lack of economic means due to the privatization...*" (Iriarte Goñi & Lana, 2017, p. 146), el cert és que hi ha una gran dependència de les estructures agràries regionals. Per exemple, en el cas de les zones *latifundistes*, on la desigualtat social es presenta més elevada, la pobresa i l'atur constitueixen una causa de pes a l'hora de reclamar els comunals, mentre que en zones on els règims de tinença són més fragmentats, la vindicació pot venir relacionada amb l'aprofitament forestal com a complement de la vida pagesa (Iriarte Goñi & Lana, 2017, p. 149). Amb la voluntat d'accelerar l'aplicació de la reforma i en un context "d'esperances frustrades", s'ha de situar la invasió de finques per part de la pagesia més pobre. Tanmateix, cal ser precís a l'hora d'iniciar valoracions respecte de l'aplicació de la llei per part de les institucions de l'Estat. En el cas de Malefakis i la historiografia clàssica, el judici sobre qui recauen les responsabilitats és bastant clar, doncs "*el fracaso de la reforma agraria fue debido primariamente a la incoherencia y a la incompatibilidad última de las dos grandes fuerzas que habían compuesto la coalición de Azaña*" (Malefakis, 1971, p. 447). La història biogràfica de les figures ministerials de la II^a

---

⁶¹ "*Parece que no se debe ni se puede desligar este proyecto de reconstitución masiva del patrimonio comunal del de la vía de los arrendamientos colectivos preconizada por el sindicato socialista.*" (Riesco, 2005, p. 167).

⁶² Martínez Hervás, citat a Robledo (1996b, p. 297).

República, iniciada per Robledo, permet precisar-ne més les responsabilitats dels que foren partícips de la reforma, ja que, per una banda, no tothom ostentà el mateix poder, i per l'altra, es reconeix com hi hagué una desnaturalització de la llei per part dels partits de centredreta del segon bienni (Robledo Hernández, 2006; Robledo, 2016). L'anomenat Decret "apòcrif" (21/03/1933) és il·lustratiu al respecte. Es tracta de l'aprovació d'una ordenança que facilitava l'aplicació de la reforma, elevant l'IRA com al màxim òrgan decisor i a l'hora de discernir sobre un bé reclamat com a comunal. L'aleshores Ministre d'Agricultura Marcelino Domingo, tot i ser mal considerat pel president de la República⁶³, configurava un tàndem amb l'enginyer agrònom i Director de l'IRA Adolfo Vázquez Humasqué⁶⁴, els quals aconseguiren encabir a *La Gaceta* l'aprovació d'aquest decret sense passar a discussió pel Consell Executiu de l'IRA o el mateix Consell de Ministres. Segons Robledo, la inviabilitat d'aquest decret –de vital importància, ja que posava en escac la legalitat d'una gran part de les transaccions de terres realitzades al llarg del XIX⁶⁵–, topà amb una ferma oposició i la seva posterior derogació 20 dies més tard, resultant-ne l'expulsió de Vázquez Humasqué, figura cabdal de la Reforma. Riesco coincideix amb la valoració de Robledo, i afegeix que aquesta derogació era una metàfora del que succeiria uns mesos més endavant, la desarticulació del govern republicana-socialista i l'auge d'un lerrouxisme radical que guanyaria les eleccions en coalició amb la dreta cedista (Riesco, 2005). La qüestió dels comunals no tornaria a sortir a la llum durant aquesta nova etapa, o si més no, ho faria mitjançant la "*reacción por omisión*" (Malefakis, 1971, p. 379). Així doncs, al llarg d'aquest segon "impuls", els reformistes ja no s'acontentaren simplement amb la presa d'informació com haurien manifestat

---

⁶³ Extret dels Diaris d'Azaña "*Me suplicó muchas veces que le dejase en Agricultura: por lo visto quiere estrellarse (...) Su desconocimiento de las cosas del campo es total (...) estoy desconsolado, (Domingo) no hará nada útil.*" (Robledo Hernández, 2006, p. 31)

⁶⁴ Per a més informació vegeu una breu semblança d'aquesta figura a Robledo (2016)

⁶⁵ "*Se trataba de una medida que desandaba el camino de la desamortización poniendo en entredicho la seguridad de inmuebles transacciones...*" (Robledo, 1996a, pp. 22–23), afirmació que Riesco també subscriu, doncs amb aquesta llei perilla tota l'obra de la propietat: "*Y es que pasar por encima de los derechos de propiedad con un decreto de rescate de bienes comunales significaba abrir masivamente los expedientes de bienes nacionales de toda España y deshacer las transacciones que podían tener su origen setenta años antes.*" (Riesco, 2005, p. 166)

durant la Comissió Tècnica de 1931, sinó que varen projectar en la mateixa legislació la recuperació d'antics comunals que havien estat alienats de forma irregular mitjançant els processos desamortitzadors del XIX.

3. Front Popular (1936-1939). Quan comença veritablement aquest tercer “impuls” del rescat dels comunals? Segons Riesco el fet clau que marca l'inici són els successos a Yeste⁶⁶, de forma paral·lela al que fou la *sanjurjada* per l'aplicació de la Llei de Bases, doncs “*el impacto de la noticia impulsó el que se tomara en serio el asunto de los comunales*” (Riesco, 2013, p. 56). En aquest ambient de conflictivitat, el llavors Ministre d'Agricultura Ruiz Funes posaria en marxa tot un seguit de projectes destinats a aplicar la Reforma Agrària, prestidigitació que ja hauria estat reconeguda per Maurice: “*apenas constituido, el gobierno republicano homogéneo dio muestras de la determinación que tanto le había faltado al Gobierno Provisional. A los quince días, Ruiz Funes revitalizaba al Instituto de Reforma Agraria, dotándole de un director: Vázquez Humasqué [...] (Ruiz Funes) desplegó una intensa actividad legislativa al presentar, en la segunda quincena de abril, una serie de proyectos...*” (Maurice, 1975, p. 63). Aquesta determinació clau de Ruiz Funes a l'hora de rescatar els comunals és observable tant en el seu discurs⁶⁷, com a la pràctica, a partir de l'aprovació dels seus projectes⁶⁸. És més, aquesta postura contrasta amb l'oposició vehement dels cedistes i agraristes que consideraven que l'IRA assumia funcions de tribunal de justícia i que la pèrdua dels comunals a mans dels municipis era resultat de la seva incapacitat per gestionar-los de forma eficient. Malefakis acaba subscriuint una part del discurs d'aquests partits més conservadors quan defensa que “*la victoria del Frente Popular*

---

⁶⁶ Els successos de Yeste foren l'invasió per part d'uns pagesos d'una antiga finca reivindicada com a comunal que havia passat a mans d'un *cacic rural* durant la desamortització. Els fets acabaren amb un total de 17 morts i la detenció de 50 membres de la FNTT -inclòs el mateix alcalde del municipi- per part de la Guàrdia Civil.

⁶⁷ “*El ocaso de los bienes comunales comienza cuando pierden su carácter comunal, cuando sirven como propiedad privada para construir junto al municipio una nueva unidad política de la vida española: el cacique.*” (Maurice, 1975)

⁶⁸ La seva determinació d'accelerar la reforma es veu quan es tanca la Base 1 del projecte del 16 d'abril de 1936 afegint que “*la determinación de las fincas incluíbles en los apartados 2, 3, 5, 6 y 7 se realiza mediante una investigación efectuada por los Ayuntamientos en un plazo de tres meses*”. Reproduït en la seva totalitat a (Maurice, 1975, p. 127). És interessant el fet que utilitza la clàusula “utilitat social” al seu benefici, doncs aquesta fou endegada durant el bienni reaccionari per tal de protegir molts propietaris de ser expropiats.

autorizó a los trabajadores a imponer su voluntad en la más completa impunidad." (Malefakis, 1971, p. 428). En tot cas, el projecte del 16 d'abril de 1936 –del qual només en fou aprovat el primer article fruit de l'esclat bèl·lic– feia objecte d'expropiació tant als béns comuns com als de propis, afectant aquella petita i mitjana propietat que no era explotada de forma directa. Tenien un cost zero els municipis que aconseguissin demostrar la usurpació pretèrita, en cas contrari calia pagar una indemnització al propietari (Robledo, 1996b, p. 300). Per a Riesco, aquesta producció legislativa entorn els comunals en mans de Ruiz Funes és la mostra d'un moment insòlit, i en reconeix la voluntat política tant del ministeri com del govern socialista del Front Popular: *"se reconocía algo histórico: que los municipios habían sido expoliados de la mano de las sucesivas legislaciones desamortizadoras y que la II República actuaba para modificar ese statu quo con un fin social"* i a més *"si los socialistas abogaban por la nacionalización de la tierra, el paso de la misma de forma masiva y legalizada a los ayuntamientos suponía un gran paso adelante en esa medida de su programa agrario."* (Riesco, 2005, pp. 373–374). L'augment de la intensitat a l'hora d'aplicar la reforma, tant *"des de dalt"* amb la figura de Ruiz Funes com *"des de baix"* amb la invasió de finques promoguda per associacions i sindicats, o la combinació d'ambdues quan el mateix govern legalitzava les ocupacions de finques, és observable arreu de la geografia espanyola a partir d'una ullada al catàleg de l'arxiu de l'IRYDA, doncs no hi ha una sola província que no quedés afectada per aquest tercer "impuls" durant el govern del Front Popular (Robledo, 1996b, p. 301).

Des de la mateixa òptica social però a partir d'un enfocament de llarga durada⁶⁹, Iriarte i Lana analitzen els canvis succeïts durant aquest període històric de la II^a República en què la reivindicació dels comunals pren força, ubicant al centre de la seva investigació els drets de propietat, *"which makes it possible to better*

---

⁶⁹ *"Seen from a historical perspective, and taking into account that besides efficiency, the allocation of property rights has consequences in the distribution of income and work opportunities, it seems a fair conclusion that the gains in efficiency were not enough to compensate those who had felt prejudiced by the changes, and that this lay at the heart of the endless frictions and disputes that had gone on since."* (Iriarte Goñi & Lana, 2017, p. 148)

undestand their social nature." (Iriarte Goñi & Lana, 2017, p. 133)⁷⁰. Per tal de respondre la pregunta sobre l'efecte del factor humà en la redefinició dels drets de propietat es plantegen dues hipòtesis:

---

1. Les zones que van reclamar els comunals provenen realment d'una tradició *comunalista*? L'estadística efectuada gràcies a les dades aportades per les reclamacions de comunals de l'IRYDA provoca certs dubtes. Si bé la ràtio entre terres privatitzades durant el s. XIX i municipis que reclamen comunals (expressats en % de població) coincideixen formant una línia de regressió, i per tant mostrant certa coincidència entre aquestes àrees i la geografia de les reclamacions, la correlació no sembla superar un valor que permeti atorgar solidesa a aquest factor de causalitat, cosa que porta als autors acceptar que *"other circumstances were at play besides the volume of land privatized during the seventy-five preceding years."* (Iriarte Goñi & Lana, 2017, p. 139).
  2. En un context de *"fam de terres"*, quin fou l'efecte del factor demogràfic a l'hora de reivindicar els comunals? La comparativa entre l'augment demogràfic (1860-1930) i els comunals reivindicats en el territori espanyol no semblen mostrar cap relació.
-

Malgrat aquest intent fallit a l'hora de verificar les dues hipòtesis apuntades que reafirmarien les bases que Robledo assentà sobre la tradició de lluita comunalista, sembla que d'altres factors entraren en joc a l'hora d'explicar el perquè amb l'esclat de la II^a República es reivindicaven els antics comunals. En aquest sentit, una

---

⁷⁰ La seva postura *comunalista* contrasta amb la dels autors *estatalistes* els quals defensen la necessitat d'una major definició dels drets de propietat, doncs a part d'augmentar la seva eficiència constitueix un pas més cap al progrés econòmic. Per a més informació sobre aquesta darrera postura vegeu l'estat de la qüestió respecte dels comunals i el desenvolupament econòmic a Beltrán Tapia (2015). Per a més exemples de l'argumentari i els supòsits de partida d'aquesta darrera postura vegeu el *blog* <http://nadaesgratis.es/fran-beltran/comunales-y-desarrollo-economico>. Segons Beltrán Tapia, *"no implica que la privatización fuera necesariamente negativa, sino que el modo, y quizás el momento, en que fue llevada a cabo no fueron los adecuados"* o que *"el resultado hubiera sido también diferente si España se hubiera encontrado en una etapa de desarrollo más avanzada, ya que el poco empuje de la demanda urbana quizás no ofreció suficientes incentivos para invertir en las tierras que fueron privatizadas."*

possibilitat apuntada i encara en vies d'investigació és el factor ecològic, doncs "*people may have been more encouraged to apply for recovery in those areas were the misappropriated commons provided more farming potential.*" (Iriarte Goñi & Lana, 2017, p. 149). Així doncs no ha d'estranyar que la majoria de comunals existents a l'alçada dels 30's, és a dir, aquells que havien viscut als processos desamortitzadors del XIX, tenien unes particularitats ecològiques: produïen uns rendiments limitats i ocupaven zones de difícil accés.

En definitiva, seguint les preguntes de l'inici de l'apartat, les respostes o línies de recerca que cal seguir semblen prou clares. A partir de les investigacions es pot observar com la Reforma Agrària republicana preveia ampliar la massa existent de terres a repartir a partir d'una legislació que aspirava recuperar uns antics comunals perduts. A més, la reivindicació d'aquests a l'alçada dels 30's sembla tenir amplis suports: tant dels grups més humils de les comunitats rurals, com de les administracions municipals o els mateixos partits polítics. Mateixos anhels tot i que amb diferents objectius. Respecte de la interpretació que n'ha fet la Història, qüestionar-se la importància que tingueren els comunals durant aquest període comporta precisar el marc analític en el qual es desenvoluparen les *qüestions agràries*, i per tant, dotar al relat històric d'una major capacitat explicativa dels processos de canvi. I pel cas d'una anàlisi de més llarga durada, pot arribar a qüestionar la *gran obra de la propietat* durant la Revolució Liberal. Tanmateix és possible senyalar nous camins que ajudin a trobar més respostes. Un exemple ho és la perspectiva mediambiental i els fons "comunals" de l'IRYDA, així com l'enfocament cap a uns usos comunals que en contrast amb els béns han estat tant poc estudiats.

3.3.- La redistribució de la terra: de la llei a l'aplicació

Com s'ha pogut observar en els apartats anteriors, al tractar la Reforma Agrària republicana la historiografia ha anat més enllà de les mesures endegades en voluntat de modificar l'estatus jurídic de la terra. La reforma laboral o els comunals n'han estat uns dels exemples. Ara bé, seguint les paraules de Robledo, no hi ha reforma possible en el camp sense expropiació (Robledo, 2012, p. 371), i això implica que no es pot entendre aquesta sense una redistribució de l'estructura fundiària. El següent apartat

té l'objectiu d'exposar com els diferents autors han tractat i valorat aquesta via de reforma durant les distintes etapes de la II^a República, en voluntat de parcel·lar el camp espanyol i assentar els pagesos beneficiaris. L'estructura utilitzada a continuació implica tractar la incidència de la Comissió Tècnica de 1931 (3.3.1) en la Llei de Bases de 1932 (3.3.2), on es desenvolupen a fons tots els punts de la reforma pel que fa a la modificació de l'*status* jurídic de la terra *strictu sensu*. En segueix l'etapa de la contrareforma agrària i l'impuls en l'aplicació durant la darrera etapa del Front Popular (3.3.3), on s'inclou la valoració final i la comparativa amb l'impacte d'altres reformes agràries extraterritorials.

3.3.1.- La Comissió Tècnica de 1931 i d'altres propostes

Poques setmanes després de ser proclamada la II^a República, el Govern Provisional es va manifestar favorable a abordar el problema en el camp, "*seguro de que ahí radica el eje de la transformación social, política, e industrial de España...*" (Merchán, 2004, p. 398) decidint aprovar el Decret del 21 maig 1931. En aquest, es confirmava la creació d'una Comissió Tècnica, òrgan encarregat de realitzar tant els treballs preparatoris de la reforma com de redactar-ne les bases jurídicoeconòmiques que posteriorment havien de ser aprovades a Corts. Seguint a Maurice, és interessant detenir-se en el seu articulat, ja que "*aunque fue rechazado por el Gobierno Provisional, el proyecto de la Comisión Técnica siguió marcando con su impronta la preparación de la reforma*" (Maurice, 1975, p. 33).

Un dels trets més rellevants d'aquest projecte, reflectit a la Base 7^a, és la fórmula jurídica que es dóna a les terres destinades per a la redistribució. Pren la forma "d'ocupacions temporals"⁷¹, cosa que permet no contradir el sagrat dret a la propietat que les forces polítiques sorgides del Pacte de Sant Sebastià havien reafirmat⁷². Així doncs, la voluntat d'aquest projecte era redistribuir l'explotació i no la propietat, una explotació concentrada en la zona on el problema agrari era més palès, és a dir, a les

---

⁷¹ Veure apèndix Base 7ª del Projecte de la Comissió Tècnica 1931. "*Los bienes a que se refiere el artículo 5º en sus números 1º y 2º, podrán ser objeto de ocupación temporal por causa de utilidad social y tan sólo en aquellos que excedieran de los tipos expresados en el citado precepto.*"

⁷² Declaración del Gobierno Provisional de la II^a República. 5º "*El gobierno provisional declara que la propiedad privada queda garantizada por ley; en consecuencia, no podrá ser expropiada, sino por causa de la utilidad pública y previa la indemnización correspondiente.*"

províncies del sud⁷³. El projecte contemplava assentar un mínim de 60.000 famílies pageses cada any durant els propers 12 i 15 anys. La Base 3ª contemplava la creació d'un òrgan encarregat d'executar la reforma, l'anomenat *Instituto de Reforma Agrària*, juntament amb una Junta Central i juntes agràries locals encarregades d'el·laborar l'anomenat *Censo de Campesinos*, llista on s'inscriurien els pagesos beneficiaris d'aquesta redistribució, els quals serien assentats seguint el model ocupacional de comunitats. El finançament per a dur a terme aquesta actuació, calculat pels comissaris al voltant d'uns 250 milions de pessetes, provindria d'una injecció del 6% del pressupost anual de l'Estat a l'organisme competent, a més de la recaptació d'un impost progressiu de la renda sobre les grans propietats⁷⁴. Segons Malefakis, "*puesto que este nuevo impuesto debía aplicarse a toda España, permitiría una ampliación indirecta de la reforma hacia aquellas regiones en las que el Estado no iba a instalar nuevos cultivadores. Al encarecer el sostenimiento de las grandes propiedades en toda España, el nuevo impuesto induciría a los grandes terratenientes a desprenderse voluntariamente de una parte de sus posesiones.*" (Malefakis, 1971, p. 210). En paraules de Maurice, això no deixava de ser una mostra més del caràcter moderat d'aquest reformisme "burgès" que apostava per incorporar dins del projecte la via de reforma fiscal que predicava el georgisme (Maurice, 1975, pp. 30–31).

A partir d'una ullada als criteris de selecció de les finques afectades per aquest projecte podem entreveure l'escassa visió estratègica, criteris que també serveixen per raonar sobre el seu fracàs⁷⁵. Els criteris de selecció tan sols afectaven aquelles finques que traspassaven un llindar de dimensió o riquesa, i en cap cas contemplava una distinció en la naturalesa social del propietari, com sí que ho feu el projecte d'Alcalà Zamora l'any següent. Aquest últim, malgrat que tampoc va ser aprovat, apostava per una reforma molt més polititzada, en tant que posava el punt de mira a la propietat nobiliària. Tant Malefakis com Maurice dubten de la seva efectivitat a l'hora de

---

⁷³ Veure apèndix Base 2ª del Projecte de la Comissió Tècnica 1931. "*En aquellos términos municipales de Andalucía, Extremadura, Ciudad Real y Toledo, dónde existe grave problema social de paro campesino.*"

⁷⁴ Veure apèndix Base 6ª del Projecte de la Comissió Tècnica 1931 per a una mostra detallada de l'escala progressiva de l'impost sobre la renda.

⁷⁵ Veure apèndix Base 5ª del Projecte de la Comissió Tècnica 1931 per a una mostra detallada dels criteris d'afectació de les terres.

reformat el camp i coincideixen en afirmar que *“se trataba [...] de ofrecer una víctima propiciatoria –la nobleza- al altar del radicalismo republicano”* (Maurice, 1975, p. 35).

Tanmateix, retornant al Projecte de la Comissió Tècnica, les raons que semblen explicar el seu fracàs són d'una excessiva naturalesa tècnica⁷⁶. Merchán, que ha realitzat una comparativa entre les raons tècniques i polítiques al voltant d'aquest projecte, clou el seu treball afirmant que *“como ocurre con frecuencia en la dialéctica razón técnica versus razón política, se impusieron los argumentos de esta última.”* (Merchán, 2004, p. 409). L'historiador Malefakis considera el seu fracàs com una oportunitat “revolucionaria” perduda per la República, i assenyala com a aturador del projecte les queixes tant des del grup dels propietaris per la seva radicalitat, com des del Partit Socialista que observa amb inseguretat el caràcter “temporal” de les ocupacions, fet que acaba fent inviable el projecte políticament (Malefakis, 1971, p. 207 i ss.).

Si hem fet referència a l'articulat d'un projecte que fracassà, igual que el d'Alcalà Zamora o els dos dictàmens de la Comissió Parlamentària⁷⁷, és perquè les seves propostes influïren enormement en l'el·laboració de la Llei del setembre de 1932. A l'hora d'estudiar la redistribució de les terres en la Reforma Agrària republicana, la historiografia espanyola no ha dedicat massa atenció al Projecte de la Comissió Tècnica de 1931, òbviament degut al seu fracàs, fet que contrasta amb la Llei de Bases de 1932. Un exemple el trobem en Carmona i Simpson:

“La llamada Ley de Bases de 1932 es la normativa más importante de la reforma agraria por parte del estado, si bien la legislación publicada sobre la reforma fue mucho más amplia.” (Carmona & Simpson, 2017, pp. 8–9)

---

⁷⁶ Entre alguns dels seus comissionaris podem trobar: el jurista Felipe Sánchez Román, el notari i també historiador Joaquín Díaz del Moral, l'economista Flórez de Lemus, l'enginyer agrònom Pascual Carrión i un altre jurista, Blas Infante.

⁷⁷ La novetat d'aquestes propostes es troba en el caràcter retroactiu d'afectació a les terres en vies de ser redistribuïdes, perllongant la temporalitat a les terres adquirides durant la primera etapa desamortitzadora. A més, també es desvia l'afectació cap als cultivadors directes, proposta que pel seu poc suport polític quedarà descartada.

L'atenció especial a aquesta Llei és degut al fet que sí que arribà a ser aplicada, és per això que a continuació s'indagarà en la interpretació que la historiografia ha fet d'aquesta Llei i el seu funcionament.

3.3.2.- La Llei de Bases de 1932

La historiografia espanyola que s'ha dedicat a la reforma agrària republicana no ha modificat, en bona mesura, la descripció que feu Malefakis, ara farà gairebé mig segle, respecte del funcionament de la Llei de Bases de 1932. Les fonts que utilitzà aquest autor provenien de les mateixes institucions encarregades d'endegar la reforma: per una banda, la mateixa publicació de la Llei de Bases de 1932 a *La Gaceta* i, per l'altra, els resums de la seva aplicació al *Boletín del Instituto de la Reforma Agraria* (BIRA). Així doncs, les investigacions posteriors han tendit a centrar-se en l'estudi dels processos d'assentament i el desenvolupament de la reforma en diferents regions de l'Espanya afectada, diferint, en aquest cas sí, de les conclusions de Malefakis, el qual no dedicà el seu estudi al desenvolupament de la reforma en cap cas concret.

Sense voluntat de menystenir aquest subapartat, per tal de no sobrecarregar el text amb formalitats jurídiques i evitar reiteracions del funcionament de la Llei de Bases de 1932 que, a grans trets, és prou similar al Projecte de la Comissió Tècnica de 1931, es buscarà ressaltar les seves novetats i la valoració que n'ha fet la historiografia, tant de la seva viabilitat i com de la seva aplicació. Tanmateix, això no descarta que sigui necessari iniciar el text amb un recordatori de quins són els eixos de la reforma que preveia aquesta llei.

La Llei de Bases per a la Reforma Agrària de 1932 va ser aprovada per Marcellí Domingo, llavors Ministre d'Agricultura del govern sorgit de la coalició republicana-socialista de 1931. El discurs a Corts de Domingo el juny del 1932, reproduït en l'obra de Maurice, permet il·lustrar el marc parlamentari on s'encabiria la reforma, característica que dificultaria posteriorment la seva aplicació:

“El Gobierno no va a imponer literalmente esta reforma. Sobre sus bases, el Gobierno aspira a que sean acogidas aquellas sugerencias que en forma de

*enmienda vengan a curarla de sus defectos. En este sentido, el Gobierno aspira a la colaboración de todos los elementos que saben que existe el problema y que hay que resolverlo en estas Cortes...”*⁷⁸

Algunes de les Bases més importants que afecten la redistribució de les terres i que, en gran mesura, ja havien estat projectades pels comissaris l'any anterior però que no mereixen ser obviades són⁷⁹:

- Base 2^a, l'afectació de la llei serà arreu del territori republicà malgrat que els assentaments tan sols es fessin a les 14 províncies del Sud per ser les més afectades.
- Base 3^a, es preveu la creació de l'IRA com a “*órgano encargado de transformar la Constitución rural.*” S'estableix una dotació de 50 milions de pessetes anuals provinent de les arques públiques a més de certa autonomia financera al propi òrgan.
- Les *Comunidades Campesinas* constitueixen el model ocupacional a partir del qual els pagesos beneficiaris són assentats (Base 4^a). Aquestes, juntament amb les juntes provincials i locals agràries (Base 10^a), queden sota jurisdicció de l'IRA.
- Base 11^a, és competència de les juntes (provincials i locals) l'el·laboració del *Censo de Campesinos*.

L'Inventario de Fincas Expropiables

Ara bé, quines van ser les modificacions respecte del Projecte de 1931 que va permetre fer la Llei políticament viable? Sense voluntat d'establir cap jerarquia, una primera modificació la podem trobar a la Base 2^a, on es preveu que hi haurà un *Inventario de fincas expropiables* el qual inclourà totes aquelles terres potencialment expropiables, encara que estiguin situades a les 36 províncies restants que no comprenen la zona més afectada. L'*Inventario* serà confeccionat després de la creació

---

⁷⁸ Cita extreta d'un fragment de M. Domingo a les Corts el 15 de juny de 1932. Reproducció completa a (Maurice, 1975, pp. 121–123)

⁷⁹ Per a més detall veure a l'apèndix la Llei de Bases per a la Reforma Agrària de 1932.

de l'IRA, tal com preveu la Base 7^a⁸⁰, on s'estableixen mecanismes coercitius en forma de multa d'un 20% del valor immoble als propietaris que incompleixin el termini d'inscripció de la seva finca, a condició que compleixi els requisits, al *Registro de la Propiedad Expropiable*⁸¹. Previ pas a comentar respecte de les finques que foren afectades, Malefakis assenyala els inconvenients de la fórmula d'inventari utilitzada com "*una importante consecuencia que ha sido ignorada tan a menudo*" (Malefakis, 1971, p. 249), doncs cal tenir present que la simple relació de finques inventariades comportava una pèrdua del seu valor en el mercat. De fet, aquesta observació s'inclou a una de les tantes que incorpora l'anàlisi detallada que Malefakis fa de la Llei (i per tant de la reforma), anàlisi que assumeix el supòsit que "*las razones que explican el fracaso en la ley [...] tienen en parte que ver con la naturaleza de la ley, en parte con la manera de llevarse a la práctica y en parte con la manera como el campesinado interpretó la promesa que contenía.*" (Malefakis, 1971, p. 243). El plantejament d'aquest autor ajuda a entendre perquè en la seva anàlisi de la Reforma Agrària republicana dedica tants esforços a detallar minuciosament cadascun dels apartats de la Llei, ja que no considera d'altres possibles causes en el seu fracàs o, si ho fa⁸², tal consideració no ve seguida d'un treball d'investigació.

Retornant a l'*Inventario* i a les finques potencialment expropiables, la Base 5ª establia els criteris d'aquelles finques susceptibles a ser-ho. A més de les raons pròpiament tècniques com són les de dimensió (5.13) i riquesa (5.11), la Llei de 1932 preveu la

---

⁸⁰ Per a més detall veure a l'apèndix la Base 7^a de la Llei de 1932: "*Los dueños de fincas incluidas en dicha Base a que en el plazo de treinta días presenten [...] una relación circunstanciada de aquéllas, expresada su situación, cabida, linderos y demás circunstancias necesarias para identificarlas.*"

⁸¹ El *Registro de la Propiedad Expropiable* constitueix una font històrica d'extraordinària riquesa, sobretot per a l'estudi sincrònic de la propietat de la terra al s. XX. De manera més concreta, aquesta font permet incidir en aspectes com: la superfície potencialment expropiable, els propietaris afectats o bé els mecanismes que propicien l'expropiació. No obstant això, tampoc està mancada d'inconvenients com: l'inexistència d'informació en determinades localitats, desordre en alguns formularis, errors d'escaneig per part de l'IRYDA, i sobretot, la manca d'homogeneïtat en la qualitat de la informació, fet que propicia que determinades qüestions no puguin ser tractades en algunes regions. Per a una descripció en més profunditat vegeu Mata Olmo & Romero González (1988). També cal ressaltar que s'han realitzat alguns estudis a partir del seu buidatge sistemàtic en algunes regions com: a la Comunitat de Madrid per Mata Olmo, Albert, Amaro, Cottureau, & Ferrera (1985), a Huelva, Galicia i Balears per Feo Parrondo (1995, 1998, 2007), a Albacete per Espejo (1991), a Còrdova per Mata Olmo & López Ontiveros (1979) o a València per Romero González (1983).

⁸² Em refereixo al fet d'imputar responsabilitats del fracàs a l'oposició: "*Naturalmente, algunos de estos fallos fueron debidos a los compromisos que la coalición gubernamental hubo de aceptar en las Cortes. Otros, sin embargo, hubieran podido ser fácilmente evitados con una mejor planificación y algo más de imaginación.*" (Malefakis, 1971, p. 277)

inclusió d'altres terres, com per exemple: (5.5) *“las que fueron compradas con fines de especulación o con el único objeto de percibir su renta”*, (5.7) les *“manifiestamente mal cultivadas”*, (5.8) *“las que debiendo haber sido regadas por existir un embalse y establecer la ley la obligación del riego, no lo haya sido aún”*, (5.10) les situades a menys de 2 quilòmetres dels pobles de menys de 25.000 habitants quan el propietari tingui més de 1.000 pessetes de riquesa imposable i no la cultivi directament o bé (5.12) les explotades sistemàticament en règim d'arrendament, en moneda o espècie, durant més de 12 anys⁸³.

Aquesta Base 5^a, la qual ve a ampliar les categories de terres que es veurien afectades per la reforma respecte del projecte de 1931, ha rebut molta atenció per part de la historiografia. A ulls de Malefakis, constituïa una mostra més de l'irremediable fracàs en el qual es trobava sotmesa la reforma, doncs *“acabó por dañar más a los pequeños y medianos propietarios que a los latifundistas del Sur. [...] Un tanto sorprendente, si se tiene en cuenta que la ley iba, en principio, dirigida contra los latifundistas.”* (Malefakis, 1971, p. 252). Per tal de donar solidesa a aquest argument, el mateix autor realitza un exercici comparatiu en referència al que suposa incorporar aquestes categories de terres com a expropiables, mostrant com la relació entre el % de superfície que quedaria a disposició de l'IRA i el % de propietaris afectats no semblen donar un resultat gaire favorable: pel cas de la província de Badajoz, d'un total de 2.202 propietaris inventariats, uns 1.400 (64%) no acumulen ni el 10% de superfície total inventariada per a la mateixa província. En aquesta mateixa direcció sobre el fracàs de la reforma apunten les tesis de Cobo i la *derechización* de la pagesia, ja desenvolupades en l'apartat sobre el mercat de treball del present capítol (Cobo Romero, 2013). Els autors Carmona i Simpson, mostradament crítics vers la legislació agrària republicana, també inclouen aquest mateix argument en el seu plantejament sobre el fracàs de la reforma, utilitzant les mateixes dades de Malefakis extretes dels resums del BIRA (Carmona & Simpson, 2017, p. 15).

No obstant això, aquesta afirmació sobre l'irremediable fracàs queda en supòsit si es vol extrapolar a la resta d'Espanya, així ho qüestiona l'exemple cordovès. Els geògrafs

---

⁸³ Vegeu la Base 5^a a l'apèndix la Llei de Bases per a la Reforma Agrària de 1932

López Ontiveros i Mata Olmo observen que, en una província amb 1/3 de la seva superfície útil inclosa a l'*Inventario*, un 88% d'aquesta és a raó de les seves dimensions (5.13), a més de ser una província on tant sols 817 propietaris de 74.466 s'hi varen veure afectats (Mata Olmo & López Ontiveros, 1993, p. 35 i ss.). També és cert, però, seguint amb els motius d'expropiació de les finques, que el cas de Càceres (Riesco, 2005) i del partit judicial d'Illescas (Ciudad Real) (Agudo, 2017) semblen coincidir en assenyalar l'apartat (5.12) sobre l'arrendament sistemàtic com el motiu principal d'expropiació, doncs al voltant del 63% de les finques potencialment expropiables en ambdues localitats són a raó d'aquesta categoria i no de la seva dimensió. Així doncs, davant l'absència d'una tònica general, caldria ampliar el nombre de casos estudiats i precisar la seva representativitat si volguéssim discernir entorn les causes expropiatòries de la reforma.

A més, cal tenir present que la Llei de 1932 no contemplava una expropiació directa de les finques inventariades, sinó que preveia que aquestes serien ocupades temporalment per l'IRA en voluntat de "*anticipar los asentamientos, en tanto su expropiación se lleve a cabo*" i així possibilitar els treballs prèvis necessaris per assentar les *Comunidades de Campesinos*" (Base 9^a). Maurice ha assegurat que l'ocupació temporal fou, respecte de l'aplicació de la reforma, "*más importante que la superficie expropiada*" (Maurice, 1975, p. 44). A la mateixa Base, també es ratifica el pagament des de l'Estat d'una renda als propietaris durant aquest procés, amb una data límit de 9 anys per culminar amb l'expropiació. L'estudi de Robledo respecte de l'efecte del fenomen de l'expropiació en els *Grandes de España* permet observar algunes de les limitacions d'aquesta Llei de 1932, ja que en general l'efecte fou escàs⁸⁴. El darrer autor assenyala com a "obstacles" que permetien obviar la inclusió d'una propietat al *Inventario* el fet que un d'aquests propietaris tingués: una parcel·la cultivada directament, o bé que fos terreny de pastura, o bé que superés els límits de la Junta Provincial... (Robledo, 2012, p. 381). El Quadre 1 ofereix una visió esquemàtica de com estava previst organitzar els processos d'assentament, esquema que a continuació

---

⁸⁴ El quadre 1 respecte de l'efecte de l'expropiació en els *Grandes de España* amb més de 10.000 ha de terra declarades mostra una mitjana percentual d'afectació al voltant del 16% (Robledo, 2012, p. 382)

utilitzarem en forma de guió per a les diferents interpretacions que n'ha fet la historiografia del desenvolupament de la reforma:

Quadre 2

El proceso expropiatorio y de asentamiento de Comunidades de Campesinos según la Ley de Reforma Agraria de 1932.

ELABORACIÓN DEL INVENTARIO DE FINCAS EXPROPIABLES. Registradores de la Propiedad e Instituto de Reforma Agraria (IRA).

RESOLUCIÓN DE RECURSOS CONTRA LA INCLUSION EN INVENTARIO. Consejo Ejecutivo del IRA previo Informe del Servicio Provincial.

CONSTITUCIÓN DE JUNTAS PROVINCIALES AGRARIAS. ELABORACION DEL CENSO CAMPESINO. Junta Provincial Agraria.

MEMORIAS AGRONÓMICAS Y PLANES DE APLICACIÓN AGRÍCOLA Y PECUARIA. PROPUESTA SOCIAL (Composición de Comunidad de Campesinos). Fijación del crédito, del canon de asentamiento y cálculo del «rédito neto». Servicio Provincial del IRA.

ACUERDO DE OCUPACIÓN. Consejo Ejecutivo del IRA.

VALORACIÓN DE LABORES, COSECHAS Y CAPITAL MOBILIARIO. Servicio Provincial.

ACTA DE POSESIÓN Y ENTREGA A LAS COMUNIDADES. Junta Provincial.

TUTELA DE LAS COMUNIDADES. Servicio Provincial.

Extret de: Robledo, R.; Espinoza, L. (1999) "La Reforma Agraria en la II República: el proceso de asentamiento de comunidades de campesinos en la provincia de Salamanca" a (VV.AA) *Historia de la propiedad en España, siglos XV-XX*, Madrid, Centro de Estudios Registrales, p. 416

El Consell Executiu de l'IRA

Com ja s'ha comentat als paràgrafs anteriors, l'elaboració de l'*Inventario* era tan sols el primer pas per iniciar els processos d'assentament. Tot i això, abans d'observar com prosseguien, cal explicar el funcionament de l'IRA en l'àmbit intern. El poder de decisió d'aquest organisme no requeia en mans d'un Director General, sinó d'un Consell Executiu (CE) format per tècnics agrícoles, juristes i representants dels diferents grups socials, sumant en total 21 membres. Malefakis, a l'igual que la mateixa FNNT, destaca l'obstrucció que això comportava, doncs dilatava abastament el procés de presa de decisions, considerant el CE com un "aparell burocràtic costos i poc útil pel país" (Malefakis, 1971, p. 290). El fet que el poder decisorí recaigués a un Consell i no a un individu va ser degut a l'esmena d'un diputat radical a les Corts republicanes. A més,

cal tenir en compte la disputa per la centralitat del taulell polític quan la minoria agrària descarrega al parlament amb discursos com el de Cándido Casanuevas sobre la Reforma Agrària, la qual significava “*someter a la esclavitud del patrono-Estado, que como todas las colectividades, es más duro que el individual.*”, factors que ajudarien a alentir el procés de presa de decisió (Robledo & Espinoza, 1999, p. 418). A diferència de Malefakis, per a Robledo “*el mal principal no residía en el instrumento ejecutivo sino en la complejidad de la ley que debía ejecutar, condicionada por la resolución individualizada de cada incautación y por el respeto escrupuloso a los cauces expropiatorios legales.*” (Robledo, 1996b, p. 266). Des del plantejament que no es pot valorar la Reforma agrària republicana sense incloure les pràctiques que intentaren aturar-la, l’anterior afirmació de Robledo pren molta rellevància si observem que, a partir de les excepcions d’inclusió que preveu la Llei, els propietaris podien recórrer si les seves finques havien estat incloses a l’*Inventario*, oportunitat que aquests no varen deixar perdre (Robledo, 1996b, p. 267). Això allargava el temps de reunió dels membres del Consell, ja que calia un tractament unitari de cada un dels recursos. A més, si no els era favorable la decisió dels consellers de l’IRA, encara tenien l’oportunitat de recórrer al Tribunal Suprem, dilatant encara més el procés fins a dos anys (Riesco, 2005). Així doncs, a l’hora d’identificar el causant d’aquesta excessiva lentitud per aplicar la reforma, Robledo assenyala cap a la complexitat intrínseca de la mateixa Llei o, si més no, una complexitat que dificulta assolir els objectius a curt termini que el govern republicà s’havia proposat⁸⁵. En aquest sentit va dirigida la seva investigació sobre l’actuació del CE a partir de les mateixes actes i els resums del BIRA, destacant certa celeritat a l’hora d’aplicar la Llei, com a mínim, durant el primer bienni.

De les juntes agràries al Censo de Campesinos

La tasca més important a les mans de les juntes provincials agràries, uns grups sota la jurisdicció de l’IRA i constituïts amb la participació d’obriers, propietaris i representants

---

⁸⁵ “*Es como si el Instituto de Reforma Agraria (IRA), más que buscar la reducción del desempleo, hubiese preferido demostrar primero las potencialidades de modernización agraria recurriendo a asentamientos que contaban con la dirección técnica de los ingenieros, tierras de calidad y medios y superficie por activo relativamente abundantes.*” (Robledo, 2015c, p. 29).

públics, era l'elaboració del *Censo de Campesinos*⁸⁶. Seguint la Base 11^a de la Llei, es preveia els beneficiaris de la reforma distribuïts en 4 categories:

1. Obrers, "*o sea, campesinos que no labren ni posean porción alguna de tierra*".
2. Societats obreres (amb un mínim de dos anys d'existència).
3. Propietaris que cultivin directament la terra i que paguin menys de 50 pessetes de contribució o bé que paguin menys de 25 ptes. per les terres cedides en arrendament.
4. Arrendataris o parcers amb menys de 10 ha de secà o bé menys d'1 ha de regadiu

En aquesta tasca, les diverses juntes locals (formades per l'alcalde i 4 vocals) eren les que, en darrera instància, s'encarregaven d'incloure o no els potencials beneficiaris, tasca que també necessitava una certa precisió tècnica, ja que "*una selección inadecuada, como acusaban los ingenieros, ocasionaba numerosos retrasos en los asentamientos o disensiones en las asambleas.*" (Espinoza, Robledo, Pilar Brel, & Villar, 2007, p. 309). L'estudi de la reforma pel cas cordovès mostra com, tot i l'escassa disponibilitat de tècnics per aplicar una Llei tant complexa, els que hi tingueren participació no obviaren la situació de cada municipi a l'hora de seleccionar els llindars expropiatòris, fixats entre les 300-600ha, cosa que tenia a veure amb les "*características agrológicas [...] pero también con las distintas necesidades y presiones existentes en los pueblos.*" (Mata Olmo & López Ontiveros, 1993, p. 88). L'anàlisi que realitzen els darrers autors del desenvolupament de la reforma en aquesta regió incorpora l'activitat de la Junta Provincial Agrària, fet que contrasta amb la poca atenció que hi dedicà Malefakis (Malefakis, 1971, pp. 269–270).

Respecte del *Censo*, Olmo i López Ontiveros pel cas cordovès consideren que, de la seva lectura agregada a escala provincial, en destaca un caràcter eminentment jornalier, fet que contrasta amb la insuficiència de sòl disponible per assentar a una

---

⁸⁶ De manera més detallada, les obligacions més interessants d'aquestes juntes provincials eren: "*Señalar en los veinte días siguientes a su constitución, para cada término municipal, la extensión superficial a partir de la cual podía tener lugar la expropiación de fincas y a la que aludía el apartado 13 de la Base 5^a.*" i "*Proceder "inmediatamente" a la formación del Censo de campesinos que pudieran ser asentados en cada municipio, según lo establecido en la Base 11^a de la citada ley.*" (Mata Olmo & López Ontiveros, 1993, p. 87).

xifra tant elevada. Com a conclusió, acaben ressaltant l'escassa fiabilitat que té el *Censo*, “un trabajo lleno de imperfecciones y lagunas”, cosa que permet inferir certes dificultats a l'hora d'utilitzar-lo com a font històrica (Mata Olmo & López Ontiveros, 1993, p. 89), afirmació que també sostenen Simpson i Carmona, afegint que en realitat era una eina política⁸⁷. En canvi, Espinoza, Robledo, Brel i Villar, que ofereixen les dades del *Censo* a nivell de partits judicials (es disposa informació d'un 62,4% del territori), argumenten que “se podrá matizar la homogeneidad, a menudo arbitraria y engañosa, que presentan los datos agregados por provincias o por regiones históricas y acercarse a la realidad comarcal de España.” (Espinoza et al., 2007, p. 322). Aquests mateixos autors insisteixen en relativitzar la solidesa de les estadístiques dels beneficiaris extrems dels resums del BIRA, com va fer Malefakis, el qual combinant una mala escala analítica amb defectes de representativitat comportaria una mala interpretació de les dades. Per posar un exemple de l'anteriorment esmentat, Malefakis es proposa realitzar una anàlisi de l'estructura social espanyola a la dècada dels 30's separant els propietaris, els arrendataris i parciers i el proletariat rural (Malefakis, 1971, p. 87). Segons les seves estadístiques, el percentatge d'arrendataris i parciers entre els agricultors empobrits a l'alçada del 1936 seria similar a la província de Girona que a Cadis, Granada o Badajoz (Malefakis, 1971, p. 142), fet inversemblant donat el nivell de tensió social constatat en les darreres províncies. Aquest error interpretatiu mostra que, en realitat, l'estructura social espanyola era molt més complexa, i que aquesta manera d'aproximar-s'hi es troba lluny d'ésser l'adequada. Donades les dificultats d'estudiar l'estructura socio-professional del camp espanyol en aquesta dècada, Espinoza, Robledo, Brel i Villar dibuixen un primer intent d'aproximació al grau de proletarització rural a partir d'un indicador que anomenen *coeficiente de salarización*, és a dir, una xifra que mesura la relació entre el nº de jornalers i la suma del nº d'arrendataris, parciers i propietaris. Això ho realitzen a partir de la comparativa entre les dades del *Censo de Campesinos* i la població activa agrària indicada en el cens de població realitzat l'any 1930, donant solidesa a la hipòtesi que plantegen sobre el fet que existeix una alta correlació entre aquelles zones més

---

⁸⁷ “Estas dificultades para establecer un criterio objetivo ofrecieron así a las autoridades locales la oportunidad de crear listas que recompensaban a sus seguidores políticos. [...] En este caso, el gobierno sí consiguió obtener unas cifras generales, aunque escasamente fiables, de 1,1 millones para toda España, de los que 518.700 se hallaban en las zonas de latifundio.” (Carmona & Simpson, 2017, p. 12)

proletaritzades al segle XIX i aquelles zones que més es proletaritzen fins a l'alçada dels 30's (Espinoza et al., 2007, p. 323 i ss.). Aprofitant la presentació que fan els mateixos autors sobre el *Censo*⁸⁸, aquests també apunten noves hipòtesis a partir de la utilització d'aquesta font: el fet que el *Censo* compregués el nº de Societats Obreres existents en un territori, permet abordar el paper que jugà l'associacionisme en l'aplicació de la reforma per a les zones de més alta conflictivitat (Espinoza et al., 2007, p. 332 i ss.).

Del Servei Provincial Agrari als plans d'aplicació agrícoles

López Ontiveros i Mata Olmo ofereixen un bon model per a l'estudi del desenvolupament de la reforma que, en el seu cas, apliquen a la província de Còrdova. Sense abandonar el xoc d'interessos entre els grups socials en el seu centre analític⁸⁹, el seu plantejament para atenció a l'actuació dels tècnics. En aquest sentit, estudien l'activitat del Servei Provincial Agrari a partir dels plans d'aplicació agrícoles, els quals consideren com *"el instrumento técnico-económico central de las operaciones reformistas"*⁹⁰. La seva investigació dona solidesa a la hipòtesi ja plantejada més amunt per Robledo sobre la complexitat de la Llei de Bases i, a partir de l'estudi d'aquest cas, els autors volen *"dejar constancia de las dificultades de desarrollo de un proceso reformista que pretendía atenerse a la legalidad en relación con los distintos intereses en juego, y sustentar técnicamente, como no podía ser de otra forma, los planes de asentamiento."* (Mata Olmo & López Ontiveros, 1993, p. 104).

Per tal d'elaborar els plans d'aplicació, els enginyers del servei provincial havien d'estudiar les zones on tindrien lloc els assentaments. La determinació de quines terres

---

⁸⁸ El *Censo de Campesinos* ha estat utilitzat per un àmpli ventall de temàtiques: l'estudi d'estructures de propietat i explotació, nivells de proletarització, nivells d'atur en els grups pagesos, caràcter pluriactiu del grup pagés.

⁸⁹ *"El desarrollo concreto de los acontecimientos y las vicisitudes técnicas, olvidadas con frecuencia por la gran historia, permiten conocer de forma precisa y matizada lo que en realidad fue la Reforma y los intereses –los de los técnicos, los campesinos y los terratenientes- que latían tras su aplicación."* (Mata Olmo & López Ontiveros, 1993, p. 13)

⁹⁰ Perquè constitueixen una excel·lent font per a estudiar el desenvolupament de la reforma els plans d'aplicació agrícoles? Aquests mostren l'estat i característiques de la finca prèviament al desenvolupament dels assentaments, detallant les millores que havien d'èsser indemnitzades al propietari/arrendatari i incorporant el pla d'explotació previst. A més, també inclou un estudi econòmic, el cost d'aplicació del pla i la previsió del reintegrament del cost d'aplicar-lo a l'IRA a part d'algunes dades agronòmiques i comentaris dels tècnics sobre l'estat de l'agricultura.

eren les que tenien prioritats es feia a raó de les possibilitats de confiscació, així com del malestar social que es vivia en cada municipi. Seguidament, gràcies al material de les oficines provincials d'elaboració del Cadastre, s'efectuava un quadre de termes municipals on es detallaven les característiques més importants de cara a l'aplicació de la reforma (superfície, riquesa imposable, riquesa mitjana/ha, nº de veïns, nº propietaris, *censo de campesinos*...). L'aprovació de cada un d'aquests plans quedava en mans del Consell Executiu de l'IRA. A més, a mans del Servei Provincial també pertocava la tasca d'ajudar a les juntes provincials a la tutela de les Comunitats de Pagesos un cop havia finalitzat el procés d'assentament, fet que permet deixar constància de la necessitat d'engrandir el nombre d'enginyers que participaven de la reforma (Mata Olmo & López Ontiveros, 1993, p. 97 i ss.).

Respecte de la informació que oferien els plans d'aplicació o de *asentamiento*, Carmona i Simpson per a la regió extremeña constaten que el topall màxim d'intensificació dels cultius ja havia estat assolit des dels decrets d'intensificació de 1932, els quals afectaren profundament aquesta regió com més endavant veurem. Dels 20 plans estudiats a les *dehesas* extremeñas, clouen que "*agronomists believed that only minimal changes could be introduced, at least in the short term*" (Simpson & Carmona, 2017, p. 50). Per tal d'aportar dades respecte d'aquesta impossibilitat d'intensificar la producció, i de reforçar la seva hipòtesi de la ineficiència de la reforma, realitzen un exercici on es projecten els rendiments depenent de la qualitat del sòl i el tipus de rotació⁹¹, arguint que "*one explanation is that agronomists simply extrapolated the yields found on the best lands to those poorer soils of the farm.*"⁹² (Simpson & Carmona, 2017, p. 50 i ss.). Per a Robledo, els tècnics que van participar en la confecció dels plans d'aplicació eren conscients dels condicionants agroecològics del sòl que s'assentava⁹³, però també ho eren de que "*existían unos condicionantes*

---

⁹¹ Vegeu taula nº 4 sobre les propostes de cultiu de cereals dels agronomistes en l'estudi dels 20 plans d'assentaments per a la regió de Badajoz (Simpson & Carmona, 2017, p. 51).

⁹² "*Even accepting the agronomists' estimates of wheat yields of 1.14 tons, a figure that was only reached twice in Badajoz between 1910 and 1935, annual income would be just 549 pesetas, or little more than a quarter of family's needs.*" (Simpson & Carmona, 2017, p. 60)

⁹³ Robledo ha dedicat part de la seva investigació a figures com Huguet de Villar, un geobotànic d'inicis del XX amb certa consciència agroecològica. Aquest ja desmuntava el tòpic de l'inferioritat espanyola en el cultiu dels cereals de secà, doncs si bé els rendiments eren inferiors respecte de la majoria de països europeus, això no significava que la producció no pogués ser intensificada (Robledo, 2007, p. 104 i ss.).

sociales, derivados de la acumulación de la propiedad territorial [...] impedían intensificar más la producción o el empleo, pues lo que interesaba era la renta neta.” (Robledo, 1996b, pp. 333–334).

La necessària complexitat tècnica d’una Llei que, en paraules de López Ontiveros i Mata Olmo, volia ser *“respetuosa con los intereses particulares”*, contrasta amb les crítiques d’una part de la historiografia. Carmona i Simpson, els quals també coincideixen amb l’escassetat d’enginyers agrònoms disponibles a l’hora de realitzar la reforma, desvien la línia de causalitat cap a un Estat espanyol poc capaç de donar resposta econòmica a les demandes d’una Llei tant complexa. Aquests autors, argumenten que pels 400.000-1.000.000 beneficiaris que es tenien projectats assentar, el nombre d’enginyers l’any 1934 era tant sols de 431, és a dir, 1 per cada 1.000 assentats (1:1000), mentre que una comparativa amb la reforma italiana permet entreveure que aquesta estava molt més ben dotada de personal tècnic (amb una relació de 1:25) (Carmona & Simpson, 2017, p. 13). Un dels arguments que serveixen per justificar la hipòtesi d’aquests autors respecte de la incapacitat de l’Estat fa referència a les conseqüències de la no participació d’Espanya a la 1a Guerra Mundial, fet que hauria comportat que el país quedés endarrerit respecte d’altres economies que, a resultes d’haver-hi participat, haurien desenvolupat millors estructures organitzatives. El cas italià és l’exemple utilitzat per mostrar aquesta capacitat estatal post I Guerra Mundial⁹⁴. Ara bé, abans d’assumir la reforma com si aquesta estès abocada al fracàs, Olmo i López Ontiveros defensen que prèviament caldria estudiar quina fou la intervenció de cada govern a l’hora de dotar de personal tècnic els diferents Serveis provincials en cada etapa (Mata Olmo & López Ontiveros, 1993).

El decret d’intensificació de cultius

Un apèndix indispensable de la reforma agrària republicana van ser els decrets d’intensificació de cultius. Aquesta part analitza el primer, el qual l’hem de registrar dintre de la primera etapa del govern republicà (1931-1933). L’enorme localisme

---

⁹⁴ Segons els autors, a l’Estat espanyol a diferència d’Itàlia *“una de las consecuencias es que los agricultores no lograron aumentar su papel en la formulación de políticas a costa de los terratenientes.”*(Carmona & Simpson, 2017, p. 11) Conseqüència que infereixen malgrat no proporcionar evidència empírica.

d'aquest decret obliga a historitzar, encara que sigui breument, la realitat en la qual s'inscriu. Promulgat el novembre de 1932, venia a ser segons Robledo una "*respuesta inteligente de Azaña a la conflictividad desatada en el campo extremeño*" (Robledo, 1996b, p. 273). Ara bé, qui era el causant d'aquesta conflictivitat? La radiografia que fa Malefakis del camp extremeny juntament amb el model explicatiu ofert per Riesco serveixen per il·lustrar la situació del moment:

- 1) Les condicions agroclimàtiques de la zona extremenya remetent a un paisatge de *dehesas*⁹⁵, el qual hauria afavorit a l'organització del territori a partir de grans finques a mans de propietaris o administradors que practicaven la ramaderia. No obstant això, per tal d'augmentar l'aprofitament del sòl, aquests propietaris arrendaven petites parcel·les de les seves finques en règim d'*arriendos flotantes*⁹⁶ als anomenats *yunteros*, els quals hi cultivaven generalment un únic cereal, fent del camp extremeny una zona d'economia mixta. Això beneficiava un gran nombre de persones que d'aquesta manera accedien a la propietat, però també als propietaris els quals obtenien un plus a partir del cobrament d'una renda de la terra. Les condicions materials dels *yunteros* podrien semblar superiors a la majoria de jornalers, ja que posseïen un parell de bous (*yuntas*) així com les eines agrícoles necessàries per realitzar les tasques del camp, però la forma a partir de la qual accedien a la terra era causant d'una gran inestabilitat, doncs l'escàs nombre de parcel·les disponibles contrastava amb un gran nombre de *yunteros* que es veien obligats a acceptar les condicions que imposava el propietari (Malefakis, 1971, p. 156 i ss.)
- 2) Riesco, el qual ha estudiat el cas dels *yunteros* durant la II^a República a la província extremenya de Càceres, ofereix un model que permet contextualitzar els condicionants que afecten aquest grup social: "*el contexto material está constituido por los procesos de organización del*

---

⁹⁵ RAE: "*Tierra generalmente acotada y arbolada, por lo común destinada a pastos.*"

⁹⁶ Forma de cessió de la terra caracteritzada per la seva curta temporalitat i per un canvi de parcel·la constant. Segons Malefakis, aquest règim de cessió de la terra "*no le permitían el mismo grado de identificación con un pedazo de tierra determinado que contribuía a dar un sentido de la posición social a los arrendatarios y aparceros en otras regiones.*" (Malefakis, 1971, p. 158)

trabajo y la relación laboral entre los grandes arrendatarios y los yunteros. En el contexto político-ideológico hemos visto la influencia de comunistas y anarquistas superpuesta a la tradicional presencia socialista. Por lo que se refiere al contexto cultural se debe tener en cuenta la identidad colectiva de los yunteros y al mismo tiempo la pobreza radical de determinados individuos abocados a la llamada "delincuencia forestal" dentro de un proceso de estrangulamiento de la oferta de tierras laborables." (Riesco, 2005, p. 200).

Després d'aquesta breu introducció, és possible entendre quina era la situació al camp extremeny i el perquè de la promulgació d'aquest decret. La inestabilitat subjacent a la composició dels *yunteros* havia quedat accentuada després de que els propietaris reaccionessin vers la reestructuració del mercat laboral a inicis del mandat republicà, reacció que hauria augmentat els ja elevats nivells d'atur i hauria trobat resposta en forma d'increment de la tensió social (Robledo, 1996b, p. 273). A més, l'efecte d'una conjuntura econòmica depressiva encara ajudava més a accentuar aquesta situació. Davant d'un fet excepcional es requerien mesures excepcionals. El decret d'intensificació n'és un exemple, el qual, en paraules del llavors President de l'IRA Vázquez Humasqué, era normal que els *tempos* de la reforma anessin "*un poco a remolque del paro obrero*". A partir de la fórmula "d'ocupacions temporals", es duria a terme l'assentament de pagesos als termes municipals on hi hagués una greu crisi obrera, a canvi del pagament d'una renda segons el Cadastre als propietaris. Riesco insisteix en centrar la investigació d'aquests decrets posant èmfasi a la voluntat dirigista del govern republicà, el qual retirà dels *Servicios Agronómicos* la potestat d'aplicar el decret per oferir-la a l'IRA, que d'aquesta manera bastia una nova política agrària fortament vinculada al règim (Riesco, 2005, p. 186).

En la seva tesi sobre la província cacerenya, Riesco també opta per investigar el Governador Central de la regió extremenya, el socialista Peña Novo. Aquest polític, fortament compromès amb el decret, augurava que "*dado el estado social de la provincia, sino se adopta esa medida u otra análoga, corremos el riesgo de que en la mes de enero, que empiezan los barbechos se lancen los campesinos en la mayoría de*

los pueblos a la roturación violenta." (Riesco, 2005, p. 190). Malgrat aquests advertiments, tot i que ja s'havien iniciat les intervencions per part dels enginyers agrònoms⁹⁷, l'exasperant situació desembocà en l'ocupació de finques per part dels pagesos extremenys. Tot i que des de l'administració s'assenyalà aquesta darrera acció col·lectiva pagesa com a "*acto delictivo*"⁹⁸ i d'anar en contra del govern de la república, podem parlar d'una certa efectivitat real en l'aplicació del decret seguint l'afirmació de Riesco de que "*transformara radicalmente las relaciones de producción en el campo extremeño y se convirtiera en vanguardia de la Reforma Agraria en el agro cacereño.*" (Riesco, 2005, p. 184).

Què mostren les dades referents a l'aplicació? Segons Malefakis, la zona d'Extremadura serà, amb escreix, la més afectada, tot i que el decret s'ampliarà més tard a altres províncies com Cadis, Toledo, Ciudad Real, Sevilla, Salamanca o Jaén amb un total de 40.108 pagesos assentats⁹⁹. L'estudi de Riesco per a la província de Càceres, posa en qüestió les dades de Malefakis -extretes dels resums del BIRA l'any 1933- i utilitza les de la Memòria de l'IRA de 1935, probablement més creïbles¹⁰⁰, i que ofereix unes xifres lleugerament superiors de 12.449 *yunteros asentados* a diferència dels 11.683 de Malefakis. Ara bé, malgrat aquesta diminuta diferència, ambdós autors coincideixen en l'enorme importància d'aquest decret, tant per l'afectació a la zona extremenya com per l'efectivitat en el desenvolupament de la Reforma agrària. En aquest sentit, el mateix Riesco planteja la hipòtesi de si el rol que jugà el Decret de 1932 fou de complement de la reforma o si es pot parlar d'una veritable alternativa, i obre a debat l'anomenada "via dels decrets" que fins llavors tant sols hauria estat

---

⁹⁷ 13 de gener de 1933, Marcelí Domingo afirmava al Congrés que "*hemos llegado a conclusiones concretas y satisfactorias sobre la aplicación de los decretos. Hoy salen para Cáceres varios grupos de ingenieros agrónomos [...] con objeto de que éstas (les terres), salvando el paro campesino y las exigencias ineludibles de la producción agrária, no alteren las características que deban respetarse de la economía extremeña.*"

⁹⁸ Al gener de 1933, el President de l'IRA Vázquez Humasqué advertia que "*...¡Proletariado de Andalucía, Extremadura y La Mancha! El tomar en enero los barbechos por vuestra iniciativa, además de ser un acto delictivo porque conculca la ley de Bases, tendría el defecto gravísimo de ir contra la economía rural.*"

⁹⁹ Quadre 30, dades extretes dels resums del BIRA a l'octubre de 1933. Badajoz i Càceres representen 1303 de les 1593 finques afectades i 32.570 dels 40.108 pagesos assentats.

¹⁰⁰ "*(...) porque están hechos en un momento político de mayor serenidad y porque los técnicos del IRA en Cáceres en ese momento podían haber dado por buenos los que manejaban previamente y no lo hicieron.*" (Riesco, 2005, p. 192).

plantejada per altres autors¹⁰¹ (Riesco, 2007). Cal tenir en compte però, que aquesta “via dels decrets” no havia estat obviada pels coetanis de la política agrària republicana, doncs ja hauria estat plantejada per un dels màxims exponents de la Comissió Tècnica de 1931. L’enginyer agrònom Pascual Carrión, en una de les seves obres, afirmava que *“la Comisión proponía que se implantara la reforma por decreto, ya que de llevarlo al Parlamento tardaría mucho en aprobarse, retrasando la reforma e impacientando a los campesinos...”* (Carrión, 1973, p. 117). No obstant això, aquesta via quedava fora del marc d’actuació del govern del Primer Bienni com ja hauria assenyalat Malefakis, el qual assegurava que *“las tierras no serían ocupadas por decreto porque”* -en paraules del mateix govern- *“la reforma agraria... debe llevarse a cabo teniendo en cuenta un número infinito de factores, con gran serenidad y cautela, con la ayuda de los servicios técnico que existen en España, y con la intervención de las Cortes”* (Malefakis, 1971, p. 199), circumstància que ajuda a explicar per què s’ha obviat aquesta “via” de la investigació de la reforma. Robledo planteja els límits de la reforma a partir de les xifres d’assentats a Badajoz (18.699 pagesos, un 21% del *Censo de Campesinos*), ja que tot i ser una de les zones on més efectivitat tingué aquest decret, el nombre d’assentats no era suficient per posar fi als problemes d’atur estacional que s’estaven vivint (Robledo, 1996b, p. 278).

Aquest és un bon espai per plantejar la possibilitat de la “via dels decrets” com a alternativa a la via parlamentària utilitzada. Obviant la possibilitat que tingués d’èsser aplicada, Riesco es pregunta fins a quin punt hauria estat efectiva aquesta via a partir d’un exercici contrafactual (Riesco, 2007). El model de reforma proposat parteix de tres eixos:

1. Aplicació sistemàtica de la Llei de Bases de 1932
2. Projecte d’obres públiques per tal de mitigar la situació d’atur –tant estructural com conjuntural- a partir d’un Pla Nacional d’Obres Públiques, així com l’augment de la formació tècnica als pagesos
3. Decrets d’intensificació

---

¹⁰¹ Podem trobar el plantejament de la hipòtesi sobre l’efectivitat de la “via dels decrets” en autors com (Iriarte Goñi & Lana, 2017; Robledo, 1996b).

Els resultats de Riesco apunten que, en cas d'haver-se aplicat l'anomenada "via dels decrets", la intensificació dels cultius hagués estat molt bon complement per a la reforma agrària, ja que "*demostraban que era posible otra reforma*", doncs el cert és que "*sus resultados son numéricamente más notables que los de la Ley de Bases*" (Riesco, 2007, p. 387) com veurem més endavant. Per a Robledo, una fórmula jurídica com la dels decrets hagués evitat que la reforma quedés afectada per "*los vaivenes políticos*", o dit d'altra manera, l'estudi de l'efectivitat dels decrets permet veure fins a quin punt la Llei de Bases tenia un abast limitat i estretament vinculat a la conjuntura política del moment (Robledo, 1996b, pp. 271–272).

A diferència de l'anterior plantejament, Simpson i Carmona s'introdueixen al debat entorn la "via dels decrets" ressaltant els aspectes negatius de la intensificació del que anomenen una reforma *bottom up*, és a dir, on els protagonistes són els pagesos i els ens locals (Carmona & Simpson, 2017, p. 18). Argumenten la manca de pressupost per tal d'aplicar els assentaments així com el fet que una reforma d'aquestes característiques, a part de no distingir aquells grups socials més necessitats, incrementa les probabilitats d'augmentar la tensió social existent (Carmona & Simpson, 2017).

3.3.3.- De la Contrareforma agrària a l'aplicació "des de baix"

La coalició republicana-socialista que havia governat durant el primer bienni no va aconseguir renovar el mandat per segon cop, el qual quedà en mans del Partit Radical d'orientació centrista d'Alejandro Lerroux a partir del novembre de 1933. Entre la seva agenda política, un dels objectius era emprendre una revisió de tota la tasca reformista feta durant l'anterior govern. Això era degut a discrepàncies ideològiques, però també al fet que el Partit Radical es trobava al govern gràcies al suport de la coalició de dretes republicana "accidentalista" (CEDA), els quals demanaven d'una "rectificació total" de les reformes empreses des d'inicis de la IIª República (Casanova, 2007, p. 113 i ss.). Pel que fa a la reforma agrària, aquesta es mantindria durant un temps en la seva normal lentitud. Malefakis, entre les raons hi destaca: el no acord entre el partit centrista i la dreta per elaborar un projecte comú de reforma –això acabarà provocant l'escissió de la branca d'esquerres del Partit Radical en la *Izquierda Republicana*-, el fet que les

figures de Lerroix i del llavors Ministre d'Agricultura Cirilo del Río els quals no eren uns "reaccionarios", així com la presència socialista al CE de l'IRA, la qual obstaculitzava les decisions que volien rebaixar l'aplicació de la reforma (Malefakis, 1971, p. 399). Robledo també destaca l'actuació de Cirilo com a positiva per a la reforma, doncs tot i que "es cierto que limaban aspectos progresistas de la Ley de septiembre de 1932 [...] también reducían la enemistad de los pequeños propietarios hacia la reforma al excluir del Inventario de Fincas Expropiables las tierras arrendadas y las de los ruedos de los pueblos." (Robledo Hernández, 2006, p. 40). Tot i que existeix consens en el fet que després de la Revolució d'octubre de 1934, amb l'entrada dels ministres de la CEDA, hi ha un canvi de ritme en la reforma (Casanova, 2007; Malefakis, 1971), Robledo ho emfasitza afirmant que suposà un veritable *turning point* pel que fa a la redistribució de la terra: "de hecho ya no hubo reforma agraria aunque no se hubiera aprobado la ley de contrarreforma todavía." (Robledo, 1996b, pp. 269–270). Dona solidesa a aquesta afirmació a partir de la seva investigació de les actes del *Consejo Ejecutivo* de l'IRA, en les quals observa una aturada sobtada del nº d'expropiacions, així com la supressió dels assentaments en curs, molt abans de que fos aprovada la Llei de Reforma de la Reforma Agrària de 1935 (Robledo, 1996b, p. 269). Similar concordança amb el plantejament anterior semblen mostrar les dades que Robledo i Espinoza ofereixen pel cas salmantí, amb una aturada dels expedients en tràmit i convertint les expropiacions en assentaments temporals (Robledo & Espinoza, 1999). En aquest canvi de direcció en l'aplicació de la reforma, Malefakis assenyala la "radicalització dels socialistes" com una de les causes que acaben provocant el triomf de la dreta cedista. L'autor insisteix en el fet com la radicalització que culminaria amb l'abandonament de la via legal i parlamentària per part dels socialistes era degut a causes internes, doncs Malefakis sosté que no hi ha un canvi substancial en les condicions materials dels treballadors durant l'entrada del govern lerrouxista malgrat la manca de dades que ho sustentin¹⁰².

Per altra banda, la visió de Robledo respecte l'aturada dels assentaments contrasta amb la d'altres autors com: l'hispanista Maurice que, si bé no nega que es realitzessin assentaments, però que l'activitat d'aplicació de la reforma durant el "bienni negre" és

---

¹⁰² Vegeu apartat 3.1 sobre el mercat de treball.

atribuïble al fet que “no hicieron sino ejecutar los planes de asentamientos preparados anteriormente” (Maurice, 1975, p. 44), raó que explicaria que les dades mostrin un augment en el nº d’assentats durant aquesta etapa. L’enginyer agrònom Pascual Carrión, segons el qual si bé l’aplicació de la Llei de Bases s’havia destacat per la seva “gran lentitud”, a partir de 1934 amb l’entrada de Cirilo del Río i Juan José Benayas com a nou director de l’IRA, puntualitzava el fet de “activar algo la reforma”, malgrat que les valoracions generals siguin d’una “labor realizada muy modesta”, amb tant sols 116.837 ha assentades per 12.260 pagesos (Carrión, 1973, pp. 128–129). En la mateixa línia respecte de l’aplicació de la reforma durant el canvi de govern, el cas de Mata Olmo i López Ontiveros per a la província cordovesa, sembla matisar les valoracions de Robledo respecte de l’aturada en l’aplicació de la reforma durant el “bienni negre”. Els darrers, tot i acceptar l’escassa voluntat que tenia aquell govern per aplicar-la, anoten que “paradójicamente fue durante el año 1934 y los primeros meses de 1935, con el radical Cirilo del Río e, incluso, con Manuel Giménez Fernández, de la CEDA, al frente del Ministerio de Agricultura [...] cuando la provincia conoció mayor movimiento de la Reforma...” afirmació que segueix “y no fue, en el caso de Córdoba al menos, una etapa de mera “ejecución de planes preparados anteriormente” (Mata Olmo & López Ontiveros, 1993, p. 97). Això obra un interrogant: si el govern radical-conservador és crític vers l’aplicació de la reforma, perquè hi hagué més assentaments durant aquest període? Malgrat l’absència d’investigació, aquesta pregunta pot plantejar noves hipòtesis, com per exemple fins a quin punt els enginyers del *Servicio Provincial* eren o no afins a les ordenances del govern del “bienni negre”.

El finançament de la reforma

Una de les necessitats essencials per tal d’aplicar la reforma era el finançament. En l’anterior etapa republicana-socialista ja s’hauria projectat la creació d’un *Banco Nacional de Crédito Agrícola* a la Base 24^a, el qual es preveia que resolgués els problemes de liquiditat que tindrien els pagesos assentats mitjançant la concessió de crèdits totalment independents dels prestamistes locals¹⁰³. Des de la monografia de Malefakis, sovint s’ha assenyalat la contradicció interna que portava la inclusió

---

¹⁰³ Vegeu la Base 24^a a l’apèndix la Llei de Bases per a la Reforma Agrària de 1932

d'aquesta Base en la pròpia Llei de 1932, doncs la suposada existència d'una "oligarquia bicèfala", o en d'altres paraules, l'oligarquia que controlava el camp era la mateixa que controlava la Banca, comportaria l'obstaculització de la pròpia Llei a l'hora de materialitzar-la (Malefakis, 1971, p. 274 i ss.)¹⁰⁴. Maurice en la seva obra també ratificaria aquesta hipòtesi assegurant que "la organización del crédito agrícola, quedó en el papel a causa de la oposición de la oligarquía agraria" (Maurice, 1975, p. 46) o bé "los dirigentes republicanos se mostraron inconsecuentes, puesto que no se dieron los medios de reunir el capital necesario para el éxito de su reforma (mediante la imposición de las plusvalías y la nacionalización de la Banca, donde la oligarquía agraria seguía detentando fuertes posiciones)" (Maurice, 1975, p. 67). Malgrat que a l'alçada de la dècada dels 70's existeixen estudis sociològics que desmenteixen aquest fet¹⁰⁵, a la dècada dels 30's falten estudis a escala nacional que busquin els orígens d'aquests grans terratinents. Una mostra recent al respecte ho és l'estudi d'Artola per al cas de Madrid, el qual a partir de fonts fiscals es proposa buscar els orígens de les elits de la capital. Segons Artola, les dades dels grans contribuents provinents de la banca mostren que "su presencia en las actividades agrarias no debe sobreestimarse, pues todos ellos continuaban principalmente vinculados a bancos o grandes empresas, y su implicación en el mundo agrícola era secundaria" i que "su situación no parece que sirviese como modelo para el resto de grandes accionistas y banqueros de la capital, que declaraban propiedades rústicas de dimensiones menores" (Artola, 2013, p. 131). Així doncs, resalta la necessitat de seguir amb aquesta línia d'investigació en d'altres províncies per tal de discernir entorn els orígens d'aquests grans terratinents i l'existència d'una suposada "oligarquia bicèfala".

Respecte del "problema del finançament", des de l'etapa republicana-socialista Robledo ja l'ha assenyalat com un dels límits de la reforma. La no materialització del projecte del *Banco Nacional de Crédito Agrícola* hauria provocat que el finançament es resolgués per altres vies. Tot i la concessió de 10 milions de pessetes al *Servicio de*

---

¹⁰⁴ Si bé no utilitza el terme "oligarquia bicèfala", assegura que "en un país en el que las instituciones privadas de crédito se mostraban notoriamente reacias a suministrar capitales para empresas agrícolas..." (Malefakis, 1971, p. 275)

¹⁰⁵ L'investigació realitzada a partir de l'encreuament d'informació entre els propietaris de les 1.400 finques espanyoles de més líquid imposable i els consellers directius de la Banca que apareixen a l'*Anuario Estadístico* desmenteixen l'existència d'uns lligams forts (Naredo, 2014)

Crédito Agrícola, concessió encarada a millorar les possibilitats dels assentats, aquest servei exigia que abans d'ésser entregats als pagesos “*era preciso tener la labor realizada*”. Robledo assenyala la contradicció evident a partir del cas d'un propietari de Medina Sidonia, les finques del qual havien estat objecte d'intensificació; el propietari podia exigir el pagament de la renda encara que els assentats no tinguessin mitjans econòmics ni per a comprar la llavor per tal d'iniciar el conreu de la terra. Segons Robledo, la situació s'hagués pogut revertir oferint garanties a les tasques realitzades, mesura que no s'acabà adoptant (Robledo, 1996b, p. 276 i ss.). El cas de Càceres (Riesco, 2005, p. 200 i ss.) i de Còrdova (Mata Olmo & López Ontiveros, 1993) també dona solidesa a aquesta manca de concordança dels governs republicans entorn la voluntat d'aplicar la reforma¹⁰⁶. L'estudi del cas cordovès mostra com, tot i la voluntat dels tècnics de l'IRA de canviar la forma de retorn del crèdit agrícola, les instàncies dels serveis centrals feren cas omís a les seves peticions (Mata Olmo & López Ontiveros, 1993, p. 152).

I si bé en l'anterior etapa de govern el finançament hauria estat complicat, durant el període radical-cedista, amb l'entrada del catòlic liberal Giménez Fernández al capdavant del Ministeri d'Agricultura, tampoc hauria de millorar la situació. A més, per sustentar aquest supòsit, es podria afegir el fet que entre les crítiques dels sectors més conservadors –que es trobaven ocupant una majoria en les Corts d'aquell moment– destacava la d'atribuir a l'actuació reformista la promoció d'un conreu pobre, i per tant calia retallar més en finançament per a què fracassés (Robledo, 2008, p. 268 i ss.)¹⁰⁷. Retornant a Giménez Fernández, la postura contradictòria d'aquest ministre, ja analitzada per Azaña en les seves *Memorias*¹⁰⁸, l'ubicaven en una situació difícil per tal

---

¹⁰⁶ Pel cas cordovès, Mata Olmo i López Ontiveros mostren a partir d'uns càlculs aquest fet; doncs un cop retornats els crèdits tant sols quedaven unes 250 ptes/assentat anualment, quantitat que inevitablement requeria de que aquests demanessin nous préstecs.

¹⁰⁷ Vegem un fragment del discurs del conde de Romanones, diputat conservador a les Corts d'aquell moment: “*El Banco Hipotecario, incumpliendo su finalidad estatutaria, informa en una circular que no puede conceder préstamos con garantías de fincas, porque carece de elementos de juicio para hacer ninguna tasación [...] ¿Como se han hecho los ciento y pico mil asentamientos, que proclama el Gobierno? No es exagerado calcular 8.000 pesetas para cada uno. ¿De dónde ha salido ese dinero? ¿O es que los asentamientos se han hecho sobre el papel?*” (Arrarás, 1968, p. 287).

¹⁰⁸ “*en España lo ‘cristiano’ es especialmente católico. Lo social, en cuanto sale de academias y ateneos (a veces, sin salir) y abarca intereses vivos de las clases, es anticatólico. Y el catolicismo militante es acérrimo defensor del orden establecido. No sé cómo pueden conciliarse en una política ambas tendencias. Quien la mantenga de buena fe y con miras de conservación social, está destinado al fracaso*”

d'aplicar la reforma. La seva idea de reforma anava encarada a protegir els petits propietaris i arrendataris, als quals considerava els grans impulsors de l'economia del país. La voluntat d'aquest Ministre d'anteposar l'aplicació de la reforma als interessos partidistes és palesa quan serà titllat de "*bolxevique blanco*" pels agraristes conservadors, sobretot degut al fet de promoure l'aprovació de la Llei de Protecció dels *yunteros* (Robledo Hernández, 2006, p. 43 i ss.). La finalitat d'aquesta Llei era establir la situació extremeña ampliant un any més "l'ocupació temporal" ja que, des del canvi de govern, el problema no s'ubicava en seguir assentant els *yunteros* sinó en que els que havien estat assentats no fossin expulsats pels propietaris (Robledo, 1996b, p. 277 i ss.).

Entre la producció legislativa d'aquest ministre destaca al gener de 1935 un decret que posava fi a les expropiacions per part de l'IRA (només durant el mateix 1935) per tal de procedir a l'assentament amb la fórmula d'ocupacions temporals, fixant un total de 10.000 assentats. La historiografia clàssica ressaltaria com a positiva la proposta del ministre: per a Malefakis, "*daba un nuevo contenido al concepto de reforma, pero ello no significaba que acabasen con ella*", doncs la valora com a "*realista*" en tant que servia per a permetre a l'IRA posposar el pagament de les compensacions fins que hi hagués una llei més favorable als compensats (Malefakis, 1971, p. 401). D'igual forma Maurice, anotava que "*el cese de las expropiaciones definitivas [...] permitía reducir los gastos del Estado*" (Maurice, 1975, p. 55) i de forma més contundent Tussell-Calvo pel qual "*el asentamiento bajo régimen de «ocupación temporal» era la única solución factible para no asfixiar la Reforma Agraria con los problemas derivados de la situación financiera del I.R.A*" (Robledo, 1996b, p. 272). Per tal de contrastar aquesta hipòtesi sobre la manca de liquiditat de l'IRA, Robledo observa el pressupost de l'Institut (recordem que eren d'uns 50 milions de pessetes anuals): en primer lloc destaca que la majoria d'assentaments fets fins a l'alçada de 1936 eren en territoris de la *Grandeza*, fet que no necessitava d'indemnització, i en segon lloc el balanç mostra que entre 1932-35 l'IRA tant sols hauria gastat un 35% del pressupost, amb una disponibilitat de 102,4 milions de pessetes al començar el 1936 (Robledo, 1996b, p. 271 i ss.). A més,

---

y la soledad, sobre todo entre las clases conservadoras. Porque las otras, ni siquiera lo oyen". (Robledo Hernández, 2006, p. 44)

Robledo i Espinoza reforcen el seu plantejament amb les dades obtingudes a partir de l'estudi del *Estado de Cuentas* del propi *Servicio Provincial de Salamanca*. El balanç econòmic mostra que a inicis de 1936 tant sols s'havia gastat la meitat del pressupost existent (Robledo & Espinoza, 1999, p. 433). La hipòtesi de la manca de liquiditat per tal de finançar els assentaments en l'aplicació de la reforma no sembla correspondre's amb la realitat, i per tant d'altres causes haurien d'explicar el canvi de sentit que prengué la redistribució de les terres amb l'entrada del segon bienni republicà.

La reacció al camp

Si prenem el segon bienni com un tot, és a dir, entenent que si bé va ésser el període el qual es començà a aplicar la reforma també va ser el que se'n minimitzaren els seus efectes, cal discernir entorn de quines foren les mesures endegades per tal de reduir la *Ley de Bases* a la mínima expressió (Riesco, 2006). A dia d'avui, la descripció que feu Malefakis sobre la reacció de l'oligarquia tradicional mitjançant la via parlamentària encara es sosté (Malefakis, 1978, p. 410 i ss.). A grans trets, les dues lleis que destaquen són: la *Ley de Arrendamientos Rústicos* de Giménez Fernández i la *Ley de Reforma de la Reforma Agraria* de Nicasio Velayos.

Respecte de la primera, si bé teòricament consistia en una mesura proposada pel Ministre d'Agricultura en voluntat d'activar l'economia mitjançant la fixació dels drets de propietat als arrendataris (per tal de revaloritzar dites finques), gràcies a la maniobra d'alguns membres de la CEDA –fortament impulsada per la minoria agrària– s'aconseguí boicotejar la normativa des de la comissió la qual es discutia en benefici dels interessos dels propietaris (Malefakis, 1971, p. 410). Robledo assenyala els perjudicis que comportà l'anomenada *Ley de Arrendamientos*: rebaixes en la durada del contracte (de sis a quatre anys), eliminació dels topalls de la renda mitjançant una desvinculació amb el líquid imposable del Cadastre o bé l'eliminació dels jurats mixtes –encarregats d'arbitrar els contractes–. Ara bé, el que destaca sobretot és la facilitat dels propietaris a l'hora de desallotjar els arrendataris gràcies al “cultiu directe”, ja que a resultes del boicot cedista s'aconseguí introduir una esmena que permetia al

propietari desocupar la finca en cas que volgués cultivar-la ell¹⁰⁹ (Robledo, 1996b, p. 288). La dimissió de Giménez Fernández del seu càrrec ministerial davant la deformació del seu projecte de Llei serà valorat per Malefakis com “una de las tragedias centrales de la historia de la República” (Malefakis, 1971, p. 409), ja que era considerat com una de les figures moderades i exemplars pels reformistes dintre del partit conservador.

La cartera d'Agricultura va ser reemplaçada per Nicasio Velayos, un exmonàrquic liberal-catòlic que, en paraules de Robledo, representava un bon exemple del poder de “los de siempre”(Robledo Hernández, 2006, p. 51). Entre la seva tasca legislativa destaca el fet de tirar endavant en només 5 dies la *Ley de Reforma de la Reforma Agraria*, a diferència dels 5 mesos que trigà la *Ley de Bases* a ser aprovada. Quin era el contingut d'aquesta llei? Malefakis distingeix tres punts clau d'una llei que acabarà amb la “*eficacia práctica de la reforma*” (Malefakis, 1971, p. 412 i ss.):

1. L'eliminació *de facto* de la possibilitat d'expropiar per part de l'Estat mitjançant la derogació de *l'Inventario de Fincas Expropiables*, doncs d'aquesta manera els propietaris podien alterar els límits i característiques de les seves finques en absència de cap normativa legal que ho restringís.
2. L'obligatorietat de compensar individualment als propietaris afectats, amb unes condicions tant bones que segons l'exministre del Ríó “*los propietarios harán cola para suplicar que se incluyan sus fincas en la reforma agraria.*” (Malefakis, 1971, p. 413).
3. La reducció del pressupost de l'IRA, impossibilitant dur a terme una reforma en profunditat. En comptes dels 50 milions de pessetes anuals, l'*Instituto* rebria la diferència entre els 50 milions i els diners que tingués a la caixa. Respecte de l'IRA, també destaca l'eliminació de la seva Direcció General, els quals serien reemplaçats per tècnics afins als interessos dels propietaris, actuació que l'autor valora com a “*repugnant*” donada la “*generosidad y idealismo que caracterizaba la administración*” (Malefakis, 1971, p. 415).

---

¹⁰⁹ L'aprovació d'aquest tipus de clàusules no només és reflex de la reducció dels efectes de la reforma, sinó també de la mentalitat “productivista” i “antirrentista” que s'ha descrit en els antecedents del present treball. Per a més informació vegeu (Robledo, 1993)

4. (*) Un punt clau que també serà inclòs i que, respecte d'aquesta Llei, tant sols actuarà simbòlicament com una simple concessió als moderats reformistes, és la consideració d'expropiar finques a raó "*d'utilitat social*"¹¹⁰. Si bé durant aquest segon bienni no tindrà efectes pràctics, "*separada de ese marco la cláusula de "utilidad social" podía constituir una base legal para los actos más revolucionarios, como iba a demostrarse en 1936.*" (Malefakis, 1971, p. 414).

L'escàs temps que aquesta Llei estigué vigent en l'àmbit nacional fa plantejar a Robledo si, donada la situació que s'estava vivint¹¹¹, era possible realitzar una reforma com la de 1935 sense incloure en l'articulat la generalització de "l'accés a la propietat" (com bé havia alertat Giménez Fernández) (Robledo, 1996b, p. 288). Dit en d'altres paraules, era possible crear, en la mesura que el govern més reaccionari del segon bienni proposava, una nova burgesia rural que fes de topall a la situació subversiva que s'estava vivint?

Respecte de la reacció al camp, Robledo ha desmitificat les crítiques generalment utilitzades per la patronal, les associacions de propietaris i els polítics de la minoria agrària i la CEDA a les Corts, les quals considera com a simples "desqualificacions" malgrat que vulguin dotar-se d'aparença tècnica (Robledo, 2008). N'identifica i en desmenteix principalment tres: 1) El fet que la reforma agrària no tingui en compte els aspectes agroclimàtics del camp espanyol, al·legant que malmeten els camps aptes per la pastura, sobretot pel que fa aquelles *dehesas* objecte d'intensificació¹¹². Riesco pel

---

¹¹⁰ *Ley de Reforma de la Reforma Agraria*: Art. 14 *En todo el territorio de la República podrá el Instituto de Reforma Agraria declarar de utilidad social y expropiar cualquier finca cuya adquisición se considere necesaria para la realización de alguna de las finalidades previstas en esta Ley, con las excepciones y restricciones expresadas en la misma.* En paraules de Robledo, "*se disponía de un arma poderosa, el concepto de utilidad social, para desarrollar cualquier reforma agraria de forma rápida, pues primero se ocupaba la finca como paso previo a la expropiación.*" (Robledo, 2012, p. 385)

¹¹¹ Segons Maurice, l'estat de l'economia espanyola era "*más precario que nunca*", doncs a partir de les dades de Balcells assenyalava com la situació d'atur superava els 0,5 milions d'aturats (Maurice, 1975, p. 58).

¹¹² Així en deixa constància una butlleta informativa de l'ANPFR (Asociación de Propietarios de Càceres): "*en atención a que el suelo de la provincia es poco apto para la labor, constituyendo su principal riqueza el aprovechamiento ganadero, a que se dará golpe de muerte de llevarse a la práctica el mencionado decreto.*" (Riesco, 2005, p. 186). També és il·lustratiu en aquest sentit un fragment del discurs d'un diputat del Partido Agrarista Español, José Maria Cid Zorrilla, ferm opositor a Llei de 1932: "*Es tal el desbarajuste de orden jurídico, que ni el propietario, ni el arrendatario saben cuáles son sus derechos. Se están llevando a cabo asentamientos en tierras que no reúnen condiciones para las labores, destruyendo majadales y pastizales, con grave daño para la ganadería...*" (Arrarás, 1968, p. 283)

cas cacereny desmenteix els fonaments de tal acusació, doncs respecte del Decret d'intensificació de 1932, tant sols s'ocupà un 1,25% de la superfície útil –i de la qual tant sols el 0,85% era dedicada a pastures- (Riesco, 2005, p. 187). Robledo també afirma com a insostenibles les acusacions, doncs pel cas de Badajoz, on els propietaris volien desfer-se dels efectes de la intensificació al·legant destrosses en els seus camps, l'aplicació del Decret tant sols tingué incidència en un 2,5% de la superfície total dedicada a la pastura (Robledo, 1996b, p. 274). 2) El fet que la reforma potenciï la producció del cereal en un moment on el mercat es troba saturat, a més que l'augment extensiu del cultiu comporta la disminució dels rendiments de la terra mitjançant l'efecte ricardià dels rendiments decreixents. L'estudi del cas salmantí posa en qüestió aquesta acusació, en tant que els plans d'aplicació realitzats pels tècnics agrícoles mostren que la gran majoria d'assentaments produïen cereal-pinso i no cereal-blat (Robledo & Espinoza, 1999). 3) Que la reforma promou un tipus de cultiu pobre, en tant que la majoria de pagesos assentats no tenen mitjans per a cultivar la terra. Robledo al·lega que aquesta crítica no té en compte que en l'articulat de la *Ley de Bases de 1932* es posava a disposició dels assentats tots aquells mitjans necessaris per emprendre el cultiu: eines, llavors, assessorament tècnic...

Si una cosa l'hi manca a la descripció de Malefakis respecte de la reacció al camp és una anàlisi del fenomen a múltiples escales. Seguint la pregunta de Riesco per el cas dels *yunteros* a Càceres, quina fou la reacció de l'oligarquia a nivell municipal? (Riesco, 2005). L'anàlisi d'aquest autor posa èmfasi en la *Junta Provincial* gràcies a les actes que s'han conservat, doncs aquesta va passar a assumir bona part de les decisions que anteriorment es trobaven en mans de l'IRA, com per exemple la resolució dels recursos dels propietaris entorn els processos d'intensificació de cultius (Riesco, 2005, p. 337 i ss.). A més d'això, també destaca la intromissió en les "comissions gestores" substituïdes dels governs municipals després de l'abril del 1931 o bé les relacions que tenien els propietaris amb la Guàrdia Civil a l'hora de violar les mesures laborals durant el primer bienni (vegeu apartat 3.1), així com la instigació a la repressió durant el segon, una *praxi* que recollirà posteriorment la oligarquia rural durant l'etapa del franquisme (Riesco, 2006). En la mateixa direcció sembla apuntar la investigació de Mata Olmo i López Ontiveros respecte del cas cordovès, doncs el seu estudi del Servei

Provincial remarca el fet que, tot i la tasca que seguien desenvolupant els enginyers – els quals havien estat reduïts en plantilla- respecte de la inclusió de latifundis en l'*Inventario* o bé d'elaboració de plans d'aplicació d'assentaments, la seva tasca xocà amb la reacció dels propietaris i els expedients els foren arxivats (Mata Olmo & López Ontiveros, 1993, pp. 104–105).

El Front Popular: l'acceleració de la reforma

Amb la pèrdua de suport popular de la coalició radical-cedista a finals de 1935 i la signatura de dissolució de Corts per part d'Azaña, s'arribà a l'apertura d'un nou període electoral. Aquest cop, els partits d'esquerra s'organitzaren en un únic front, guanyant les eleccions del febrer de 1936 sota el nom de Front Popular. El següent text extret del BIRA, permet il·lustrar que ni el problema agrari ni les circumstàncies que el condicionaven, eren equiparables a les de 1932:

“Entonces fue preciso convencer a la opinión de la existencia del problema, y de la necesidad y urgencia de resolverlo, y se arbitró el medio de que en ello interviniesen en *verdadero comité paritario*, el terrateniente y el proletario campesino, teniendo como juez y árbitro la técnica al servicio del Estado. La reacción de los intereses que habían de ser en justicia lesionados, impidió hacer la labor útil. Ahora, en 1936 ya no se está en ese caso. *Se sabe de reforma agraria nacional y extranjera, todo lo que es preciso saber*. Y, además, se sabe que para lograr *una rápida eficacia*, hay que *prescindir en cierto modo del espíritu de clase*, debiendo hacer la reforma técnica, admitiendo el porcentaje natural de error en una obra tan complicada como es la de que se trata, y *oyendo, solamente oyendo*, cuando precise, a las partes interesadas. Así, pues, en el presente momento, se realizan los asentamientos, por *decisión inquebrantable del Ministro de Agricultura* y por intermedio del organismo ejecutor de que dispone o sea el Instituto de Reforma Agraria. *El concepto de propiedad, con todos sus privilegios y prerrogativas, en lo que a la rústica se refiere, está de hecho y de derecho, en el momento presente, desvirtuado*. Esta

es la gran verdad, la esencial verdad que deben aceptar las partes afectadas.”¹¹³

Si bé per a Malefakis l'entrada del Front Popular representa l'inici de la “*destrucción de la República “buguesa”*”¹¹⁴, Robledo assenjala que, en comptes d'una reforma *il·lustrada* que hauria tingut lloc fins llavors, a partir d'aquesta nova etapa es podria parlar en termes d'una reforma *des de baix* (Robledo, 2015c). L'augment de ritme en l'aplicació de la reforma marca l'inici d'aquesta nova etapa, que es pot observar per exemple a través del gran nombre de disposicions que foren aprovades en poc temps¹¹⁵, assenyalant la voluntat dels nous polítics d'efectuar-la. La importància d'aquesta nova fase la podem observar en afirmacions com la del Ministre d'Agricultura Mariano Ruiz-Funes, doncs de l'efectivitat de la reforma en depenia “*la definitiva consolidación de una República democrática*”. Robledo, Riesco, Mata Olmo i López Ontiveros remarquen que, darrere d'aquest canvi de ritme en l'aplicació de la reforma, es trobava un moviment social que pressionava per accedir a la terra, amb molta més organització i esperança de la que hi havia hagut fins llavors (Mata Olmo & López Ontiveros, 1993; Riesco, 2013; Robledo, 2012, pp. 386–387).

Entre aquestes disposicions, Malefakis posa èmfasi en la que modifica l'estructura organitzativa de l'IRA, si bé el nou govern hauria buidat de poder el *Consejo Ejecutivo* per entregar-lo a Vázquez Humasqué, llavors *Director General* de l'*Instituto*. Per el dit autor, aquesta alteració suposava que el director “*pudo tomar decisiones de manera “dictatorial”*”¹¹⁶, tot i que més endavant en reconeix l'efectivitat, ja que “*en conjunto se distribuyó mucha más tierra durante los cinco meses que van de marzo a julio que durante toda la historia anterior de la República.*” (Malefakis, 1971, p. 432). Per a Robledo, si bé és cert que Vázquez Humasqué assumirà molt de poder, aquesta modificació “*cerraba el paso a los mecanismos obstruccionistas que tanto habían paralizado la aplicación de la reforma en el primer bienio.*” (Robledo, 2012, p. 387),

---

¹¹³ Fragment extret de (Robledo, 2012, p. 386), les cursives són de l'autor.

¹¹⁴ Títol del capítol XIV (Malefakis, 1971, p. 418)

¹¹⁵ Entre aquestes disposicions incloses a la *Gaceta* destaquen: la norma del 29 de febrer, els dos decrets del 5 de març, el decret del 11 de març i del 15, el del 17 de març i el del 20 de març.

¹¹⁶ Malefakis utilitza les cometes extraient l'adjectiu de la premsa *El Debate*, els quals també haurien utilitzat dit adjectiu (Malefakis, 1971, p. 430).

observació que també subscriu Riesco (Riesco, 2013, p. 51). El cas extremeny és il·lustratiu del canvi en aquesta nova etapa, una gran invasió de finques fou realitzada pels *yunteros* el març de 1936¹¹⁷, invasió que l'IRA legalitzarà a partir de la clàusula "d'utilitat social" aprovada en la *Ley de Reforma de la Reforma Agraria* de 1935. No obstant això, Robledo assenyala que aquestes legalitzacions es feren passant per unes pautes tècniques racionals pel propi *Servicio Provincial*, i no com a simples invasions desorganitzades, doncs "*el equilibrio entre legalidad y legitimidad se había conseguido*" (Robledo, 2012, p. 390). El cas salmantí també és il·lustratiu de l'efectivitat d'aquesta clàusula, entre març-juliol de 1936 es declararen 61 finques de més de 200 ha, fet que contrasta amb l'escassa incidència que hauria tingut la reforma fins a 1935, quan tant sols s'haurien ocupat temporalment 10 finques (Robledo & Espinoza, 1999, p. 426 i ss.).

La pujada dels comunistes al govern després del 18 de juliol, amb Vicente Uribe ocupant la cartera d'agricultura, aniria acompanyada de canvis en l'aplicació de la reforma agrària. L'estratègia comunista era clara: primer calia combatre el feixisme i després ja es portaria a terme la revolució. Per això era necessari tenir el suport polític de tots aquells grups que haurien donat suport a la República després del cop¹¹⁸. Robledo ha assenyalat l'encert estratègic que suposà pels comunistes l'adopció de les tesis kautskistes en contra de la via col·lectiva, ja que una breu mirada a la composició sociològica del territori republicà després del 18 de juliol permet observar com l'estrat dominant al camp eren els petits propietaris/arrendataris (rabassaires, masovers, petita propietat de l'Horta...)¹¹⁹ i no els jornalers (Robledo, 2015c, p. 37 i ss.).

El mateix autor també insisteix a fer una distinció nítida a l'hora d'historitzar la redistribució de terres durant l'etapa del Front Popular. La signatura del Decret del 7 d'octubre de 1936 per part d'Uribe, marcaria l'inici de la "*gran expropiación*", doncs fins llavors les ocupacions haurien tingut caràcter temporal i s'indemnitzava als propietaris (Robledo, 2012). Amb aquest es decretaria l'expropiació sense

---

¹¹⁷ Traduït en xifres van ser ocupades més de 100.000 ha en unes 41.500 finques.

¹¹⁸ Vicente Uribe, Ministre d'Agricultura del PCE "*la propiedad del pequeño campesino es sagrada y al que ataca o atenta a esta propiedad o a este trabajo tenemos que considerarlo como adversario del régimen.*" (Robledo, 2012, p. 396)

¹¹⁹ Vegeu mapa sobre la Contribució rústica al respecte (Robledo, 2015c, p. 37)

indemnització dels sublevats i afectes al *Movimiento Nacional*. Ara bé, tot i la radicalitat d'aquestes mesures, el cert és que incrementar el nombre de terres disponibles no era sinònim d'assentar als pagesos amb un cultiu irracional. Malefakis ja havia assenyalat que, si bé la reforma durant el Front Popular *“era mucho más radical que cualquiera de los precedentes, hay que decir también que estaba concebido de forma mucho más inteligente y habría perjudicado a menos propietarios.”* (Malefakis, 1971, p. 436). Robledo destaca en aquest sentit “racionalitzador” el paper jugat per les *Juntas Calificadoras Municipales* a l'hora de marcar uns criteris tècnic-econòmics que validessin els assentaments, postura que contrasta amb el cas cordovès i la valoració que en fan Mata Olmo i López Ontiveros de la voluntat dels polítics d'acabar aplicant aquests criteris a l'hora que l'IRA tutelés les diverses *Comunidades de Campesinos*, ja que el *Servicio Provincial* *“reconoció en más de un informe la sobrecarga de trabajo que suponía la gestión de los cortijos.”* (Mata Olmo & López Ontiveros, 1993, p. 113).

Quan els historiadors es pregunten sobre la viabilitat econòmica entorn el procés d'assentament durant aquest període sorgeixen diverses qüestions: per a Malefakis, el mateix procés d'assentament tal com ho s'hauria pautat era inviable, doncs a menys que no tornés a reactivar-se l'impost progressiu sobre la renda de la terra, l'IRA no tindria suficients recursos per a realitzar els assentaments promesos (Malefakis, 1971, p. 439)¹²⁰. Aquesta afirmació sobre l'impossibilitat d'assentar els pagesos acordats, també és recollida per Simpson i Carmona a la seva investigació a l'hora d'argumentar la no necessitat d'efectuar la reforma (Simpson & Carmona, 2017). Els darrers autors també argumenten la ineficiència dels assentaments realitzats, ja que els *inputs* en capital es mantingueren baixos tot i el recurs al crèdit per part dels assentats: *“As a result land reform, rather than creating a network of small independent family farms, simply changed workers' dependence on private landowners for the IRA.”* (Simpson & Carmona, 2017, p. 57). Per a Robledo, partint d'un plantejament respecte del concepte de “viabilitat econòmica” més flexible, ja que el creixement econòmic a curt termini no té perquè ser sinònim de creixement, assenyala l'increment del nombre de crèdits

---

¹²⁰ Segons els seus càlculs, si cada col·ló havia de rebre 5 ha i 1500 ptes de crèdit agrícola i el cost d'indemnitzar-ne 1 pujava a 500 ptes, la quantitat necessària per assentar 100.000 pagesos anualment ascendia a 400 milions de pessetes, uns recursos que l'Estat republicà no podia assumir.

concedits per l'IRA a partir de 1937 per tal de sustentar econòmicament les *Comunidades de Campesinos* (Robledo, 2012, p. 395).

3.3.4.- L'aplicació de la reforma

Si fins ara pràcticament no s'han ofert xifres respecte dels processos d'assentament de terra és degut a que s'ha optat dedicar-hi un punt a part. La raó és doble: primerament, és més visual a l'hora de contrastar les dades –vegeu quadre 3 i 4-, i en segon lloc, al acompanyar-se de les valoracions dels autors, permet fer un apartat a mode de recapitulació. Així doncs, quina fou l'efectivitat real de les reformes agràries republicanes¹²¹ en referència a la redistribució de la terra?

- Carrión. L'enginyer agrònom, a la seva obra *La reforma agrària de la segunda república y la situación actual de la agricultura espanyola*, ofereix el principal recompte de les dades de l'actuació reformista a partir del *Boletín del Instituto de la Reforma Agraria* (BIRA). A ulls d'aquest autor, el desenvolupament de la reforma es caracteritzava, sobretot després de l'aprovació de la Llei de Bases, per la seva “*gran lentitud*”, tot i que destaca a partir de 1934, amb l'entrada dels ministres de la CEDA, l'actuació del nou ministre d'Agricultura Cirilo del Ríó i el director de l'IRA Juan José Benayas de “*activar algo la reforma*”. No obstant això, les valoracions generals de la totalitat de l'actuació reformista de 1931 fins desembre de 1934 siguin d'una “*labor realitzada muy modesta*”, amb tant sols 116.837 ha assentades per 12.260 pagesos (Carrión, 1973, pp. 128–129). Cal destacar a més, que és l'únic autor que ofereix el recompte disponible de l'expropiació total des d'inicis de la guerra civil fins agost de 1938, unes 5.458.885 ha situades a les províncies del Sud d'Espanya. D'aquestes, identifica que un 40% van ser confiscades per motius polítics, un 37% per la clàusula “d'utilitat social” i el 23% restant fruit d'ocupacions directes a mans dels pagesos (Carrión, 1973, p. 135). Les reflexions finals entorn l'aplicació de la reforma es resumeixen en atribuir la responsabilitat del fracàs a l'esquerra per

---

¹²¹ Es segueix el plantejament de Riesco respecte de l'existència d'una pluralitat de reformes, distingint l'actuació de cada un dels governs en les respectives etapes de la II^a República (Riesco, 2009).

no activar la reforma i a la dreta per combatre-la i retardar-la (Carrión, 1973, p. 140).

- Malefakis. Aquest autor utilitza les dades del BIRA les quals apunten que, a finals de 1933, hi havia un total de 4.399 pagesos assentats en unes 24.203 ha. Segons aquest autor, l'efecte hauria estat insignificant, doncs *“no había una sola provincia en la que se hubiese distribuido una extensión suficiente de tierras como para alterar significativamente la estructura social agraria existente.”* (Malefakis, 1971, p. 325). Durant els següents nou mesos després de 1934, un cop ja havia entrat al govern el Partit Radical de Lerroux, s'assentaren un total de 6.269 pagesos en 81.558 ha (la majoria d'aquests mitjançant l'ocupació temporal). Ara bé, el major nombre d'assentaments cal identificar-lo durant el període del Front Popular. A partir de les dades dels informes mensuals del BIRA (de març a juliol), dades que el mateix autor qüestiona com a sensiblement reduïdes¹²², assenyala un total de 114.343 pagesos assentats en 573.190 ha. A grans trets, valora que *“en último término, pues, el fracaso de la reforma agraria fue debido primariamente a la incoherencia y a la incompatibilidad última de las dos grandes fuerzas que habían compuesto la coalición de Azaña”*, i acaba afirmant que una reforma d'aquestes dimensions no pot dur-se a terme en el model de democràcia occidental de l'Espanya dels anys 30's (Malefakis, 1971, p. 447 i ss.).
- Maurice. Pel que fa a les xifres utilitza les mateixes que Malefakis. Respecte de les valoracions, en moltes d'elles també són coincidents amb el mateix Malefakis, l'autor assegura que en parlar d'aplicació de la reforma *“no se puede hablar en puridad de la reforma agraria de la II República.”* A més, també reconeix que l'activitat d'aplicació de la reforma durant el conegut com a *“bienni negro”* és atribuïble al fet que *“no hicieron sino ejecutar los planes de asentamientos preparados anteriormente”* (Maurice, 1975, p. 44).
- Mata Olmo i López Ontiveros. La investigació d'aquests autors es centra en l'actuació dels tècnics durant la reforma agrària, sobretot pel que fa a l'estudi

---

¹²² *“He empleado la estadística del BIRA a pesar de sus errores obvios debido a que son las únicas que nos permiten hacernos una idea del ritmo y de la distribución provincial de los asentamientos.”* (Malefakis, 1971, p. 434).

de la documentació que es conserva del *Servicio Provincial de Córdoba*. La seva consideració respecte de l'efecte de la reforma és que *“al menos hasta 1936 y habida cuenta del volumen de tierra disponible –repartida o a repartir-, la Reforma estuvo muy lejos de modificar en profundidad, no ya la distribución de la propiedad, sino la propia organización sociolaboral de las unidades domésticas asentadas.”* (Mata Olmo & López Ontiveros, 1993, p. 146). Al voltant de la necessitat de la reforma, *“sin duda, una actuación generalizada sobre el latifundio campiñés hubiera mejorado apreciablemente las condiciones de vida de buena parte de las familias campesinas sin tierra, pero en modo alguno podría haber garantizado el pleno empleo jornalero y, por otra parte, un nivel de ingresos acorde con el trabajo disponible.”* (Mata Olmo & López Ontiveros, 1993, p. 147).

- Robledo. Si bé utilitza la font del BIRA per obtenir la xifra dels assentaments realitzats fins a 1935, un procés que caracteritza de “poc incident” a partir del seu estudi del cas salmantí¹²³, dissenteix de la valoració que fan alguns autors respecte de l'aplicació durant el “bienni negre”. En aquest sentit, considera clau en la redistribució de la terra la data d'octubre de 1934, amb l'entrada de la CEDA al govern. A partir de les actes del *Consejo Ejecutivo* de l'IRA observa una aturada sobtada del nº d'expropiacions, així com la supressió dels assentaments en curs, molt abans de que fos aprovada la Llei de reforma de la Reforma Agrària de 1935 (Robledo, 1996b, p. 269). Robledo assenyala l'efectivitat de la reforma durant el tercer període de la República i accepta un nombre d'assentaments superior al de Malefakis, prenent la comptabilització que feu l'IRA des del 19 de febrer de 1936 i augmentant la xifra a 712.070 ha afectades (Robledo, 2015c, p. 30). Respecte de les dades de Carrión sobre la “gran expropiació”, augmenta el nombre fins a 7 milions d'hectàrees afectades¹²⁴ Pel que fa a les valoracions generals d'aquest autor respecte de la reforma i la seva aplicació es mostra crític vers els historiadors que insisteixen

---

¹²³ Fins a 1935 el procés d'assentament tant sols acabà afectant a 16 finques, de les quals una bona part foren ocupades temporalment. Per a més informació vegeu (Robledo & Espinoza, 1999).

¹²⁴ La raó principal és que Carrión, davant l'absència de dades per a Catalunya i Aragó, no ho comptabilitza com a hectàrees afectades. Robledo, a partir d'uns càlculs d'homogeneització calcula que l'expropiació arribà a una mitjana del 25% de la superfície útil de cada regió. Vegeu exercici a (Robledo, 2012, p. 323).

en el fracàs de la reforma sense ampliar els seus plantejaments, o dit en una cita de Riesco el qual comparteix similars punts de partida, “no se puede historizar el llamado “experimento republicano” sin incidir una y otra vez en la práctica del acoso y derribo por parte de quienes se opusieron a ella.” (Riesco, 2005, p. 176).

- Simpson i Carmona¹²⁵. Pel que fa a les xifres respecte de l'aplicació dels assentaments utilitzen les dades de Malefakis. Respecte de les seves valoracions, són crítics vers la Reforma agrària republicana: des dels anys 90's parteixen d'un plantejament que assenyala la ineficiència e inviabilitat d'aquesta reforma (parcel·lació inadequada, reducció de la renda de la terra, sobreproducció de cereal...), i a partir d'inicis del s. XXI, assenyalen directament la no necessitat de la reforma a partir d'una sèrie d'estudis que es desenvoluparan a l'apartat 4 (Simpson & Carmona, 2017).
- Casanovas. Podem veure que, tant en les xifres com en les valoracions sobre aquest projecte, el monogràfic de Malefakis encara es manté vigent. Malgrat la solidesa d'una bona part d'aquest estudi, moltes de les seves valoracions -que a dia d'avui es troben revisades- encara es troben incloses en alguns manuals d'història. Per exemple les referides a: la falta d'interès dels republicans en aplicar la reforma, el mal plantejament de la reforma que comportà el triomf de la dreta en el segon període o bé la manca de pressupost per dur a terme la reforma (Casanova, 2007, pp. 52–53).

---

¹²⁵ L'apartat 4 “La necessitat de la reforma. Una crítica desde la història econòmica” és dedicat exclusivament a la crítica i rèplica d'aquests autors.

Quadre 3. Aplicació i projecció (àrea afectada) de la reforma agrària en xifres absolutes segons els autors

	Aplicat				Projecció
	1931- des.1933	1931- des.1934	Feb.-jul. 1936	Març-jul.1936	1936-1938
Carrión		116.837 ha 12.260 pagesos			5.458.885 ha
Malefakis	24.203 ha 4.399 pagesos			573.190 ha 114.343 pagesos	
Robledo			712.070 ha		7.000.000 ha

El·laboració pròpia

Quadre 4. Superfície agrícola (%) reformada en els països europeus durant el període d'entreguerres (estimació)

Països	Superfície efectuada (milions d'ha)	Superfície total (milions d'ha)	% efectuat
Estònia	2.3	4.0	57.5
Letònia	3.4	6.5	52.3
Lituània	1.6	5.5	29.1
Anglaterra i Gales	2.6	10.7	24.3
Escòcia	1.0	4.66	21.9
Romania	6.0	29.0	20.7
Txecoslovàquia	2.2	14.0	15.7
Iugoslàvia	2.0	25.0	8.0
Hongria	0.6	9.0	6.7
Polònia	2.5	39.0	6.4
Finlàndia	1.8	35.0	5.1
Bulgària	0.42	10.0	4.2
Noruega	0.12	3.0	4.0
Itàlia	1.2	31.0	3.9
Alemanya	1.0	47.0	2.1
Espanya	0.6	50.0	1.2
Àustria	0.025	8.3	0.3
Albània	0.0012	2.7	0.04
Total	29.37	295.36	9.9

Extret de Brassley, P. "Land reform and reallocation in interwar europe" a Congost, R.; Santos, R. (eds.) *Contexts of property in Europe. The social embeddedness of property rights in land in historical context*, Brepols, 2010, p. 151

Les reformes agràries no van ser un fenomen ocasionat únicament a Espanya, si bé el Quadre 4 mostra el seu caràcter general. En el període d'entreguerres (I i II GM), un gran nombre de països europeus decidiren realitzar actuacions al camp en voluntat de modificar l'estructura de la propietat existent, en tant que consideraven la seva situació com a problemàtica. La dicotomia oscil·lava entre l'eficiència i l'equitat, discussió que va omplir les pàgines que tractaven –i tracten- sobre el reformisme agrari. Però aquest no era l'únic debat candent, sinó que també es dirimia entorn les forces que havien de propiciar dita actuació: mentre que els més liberals apostaven pel mercat com a agent de canvi, els socialistes prioritzaven una actuació controlada des del govern. Brassley, entre les causes que originen l'emergència d'aquestes actuacions, a part del conflicte social originat per una estructura de la propietat desigual, n'assenyala algunes més: els efectes de la Gran Guerra, l'aparició del comunisme, l'auge dels nacionalismes, la caiguda dels imperis i els canvis en els preus (Brassley, 2010, p. 155). En la resta de països llevat d'Espanya, la Gran Guerra actuaria de catalitzador. Ara bé, malgrat que Espanya no hi participés -raó per la qual Malefakis l'hauria caracteritzat "d'insòlita" (Malefakis, 1978)-, això no eximia que la problemàtica fos evident i que el govern republicà l'inclogués dins del seu programa polític (vegeu capítol 2).

4.- La necessitat de la reforma. Una crítica desde la història econòmica

Que el projecte de la reforma agrària republicana va fracassar és un fet, com bé ho evidencia el tracte que van rebre les *qüestions agràries* durant l'etapa franquista (vegeu capítol 5); ara bé, si s'hagués pogut aplicar, hauria estat una via òptima per a reduir la situació desigual a l'Espanya dels 30's, o a resultes d'aquesta, hauria disminuït la productivitat i, per tant, accentuat encara més la desigualtat? En d'altres paraules, era necessària dur a terme la reforma agrària republicana? El debat entorn aquesta pregunta ha tornat a la superfície després d'uns anys inactiu. L'espai utilitzat ha estat la revista acadèmica de *Historia Agraria*, concretament el nº 72 (2017). Els autors que

hi han incidit destaquen per dedicar-se a la història i les institucions econòmiques¹²⁶: per una banda, Ricardo Robledo i Ángel Luis González, per l'altra, Juan Carmona, Joan Rosés⁽¹²⁷⁾ i James Simpson.

En tant que al llarg del debat es tracten qüestions molt específiques, per a una millor comprensió del que s'està dirimint, es seguirà la següent estructura: en un primer apartat, es farà un resum del plantejament dels autors (supòsits de partida i marc teòric), en el segon apartat, es contrastaran els arguments a partir de les dades utilitzades (la metodologia utilitzada, les fonts i la representativitat de les seves tesis). L'últim punt serveix exclusivament a mode de recapitulació.

Plantejaments

Tot i que aquest capítol es refereix al debat entorn la necessitat de dur a terme la reforma agrària republicana, cal mencionar que aquest s'incorpora a un altre debat entorn l'ús de les reformes redistributives com a mètode pal·liatiu de la desigualtat social. Si bé a continuació no es desenvoluparan les postures d'aquest¹²⁸, si que seran mencionades: entre els dos extrems, hi ha els qui advoquen per les reformes iniciades des dels governs, en tant que neguen la capacitat del mercat com a ens regulador cap a la igualtat social, ans al contrari defensen que afavoreix l'increment de la desigualtat existent. A més a més, aposten perquè el govern faci de mitjancer a través d'un seguit de mesures que parcel·lin l'estructura de la propietat existent en un gran nombre de petites explotacions pageses (*via campesina*). A l'altra extrem, hi ha els qui aposten per una reforma mitjançant el mercat com a ens regulador, ja que defensen la capacitat d'aquest per generar inèrcies que afavoreixin una distribució igualitària i econòmicament eficient de la terra. L'actuació del govern és imprescindible en la tasca de la definició dels drets de propietat, els quals atorguen seguretat i incentius als diferents agents a l'hora de prendre decisions¹²⁹. A grans trets, els arguments del

---

¹²⁶ Si bé hi han d'altres autors que han escrit sobre aquesta qüestió, no l'han abordat a partir del mètode científic que caracteritza la història, raó per la qual no són tractats en el present capítol. Per a més informació vegeu el capítol 1.

¹²⁷ No participa del debat al 2017 però s'utilitza part de la seva investigació per a sustentar les tesis.

¹²⁸ Per a més informació remeto a la literatura existent: (Deninger, 2003; Otsuka, 2007).

¹²⁹ Un exemple en la literatura econòmica d'aquest plantejament a (Acemoglu & Robinson, 2012).

debat es dirimeixen entorn l'eficiència i l'equitat a l'hora d'efectuar aquests tipus d'actuacions.

- 1) Juan Carmona, Joan Rosés i James Simpson, entenen el concepte de reforma agrària com a redistribució de la terra amb l'objectiu de pal·liar la desigualtat social existent (Simpson & Carmona, 2017). El marc teòric adoptat per aquests autors parteix d'una postura que veu com a favorable el canvi a través de la institució del mercat, assumint-ne el seu correcte funcionament durant el període estudiat¹³⁰: *"To conduct our theoretical argumentation, we employ a perfect competition model of rural labor markets and a similar model of agrarian land markets [...] because previous research on the period tends to underline the competitive nature of labor and land rural markets."* (Carmona & Rosés, 2011, p. 6)¹³¹. Adopten aquesta visió positivament el canvi originat després de la reforma liberal del XIX. En aquest sentit, com que trencar la dinàmica eficient del mercat hauria comportat la pèrdua de productivitat, l'actuació de la reforma agrària no era necessària. A més, tal com estava plantejada pels reformistes, també hauria comportat problemes de sobreproducció, reducció de la renda de la terra i una parcel·lació inadequada (Simpson, 1997, pp. 295–296). En tant que l'estructura dels latifundis andalusos era difícilment modificable, així com la producció que s'esperava de la reforma era poc intensiva –a més no aprofitava els avantatges d'escala de la gran explotació–, la reforma era totalment innecessària (Carmona & Simpson, 2015b). En una segona crítica per part d'aquests autors –la qual seria l'actualització del debat l'any 2017–, es sustenta la hipòtesi de la no necessitat d'actuació a través de *"factores mucho más esenciales (que) explican el fracaso de este tipo de reforma en un régimen democrático"*, com la incapacitat de l'Estat per a realitzar la reforma (Carmona & Simpson, 2017, p. 11), o bé la manca de terres

---

¹³⁰ Tot i l'assumpció de dit supòsit, són conscients de que *"land reform is unnecessary only if the relative amount of landless workers decreases and relative wages grow. Additionally, the relative land prices should decrease. If any of these conditions are not fulfilled, land reforms, with the social optimal objective to redistribute land to landless workers, are justified."* (Carmona & Rosés, 2011, p. 8).

¹³¹ Un model de mercat amb competència perfecta suposa: un elevat nombre de productors i consumidors, un producte homogeni, informació completa i gratuïta, absència de barreres d'entrada/sortida del mercat, mobilitat perfecta de béns i factors, així com l'inexistència de costos de transacció.

per assentar, de mitjans econòmics i de formació tècnica dels assentats. A més, en cas que s'hagués optat per la *"via dels decrets"*¹³², s'hauria incrementat la tensió social existent, a més d'obstaculitzar la definició dels drets de propietat tal com ho mostra el funcionament de les col·lectivitzacions pageses (Simpson & Carmona, 2017). Per contra, es rebutja la hipòtesi d'una manca de voluntat política o d'una oposició dels detractors de la reforma com a causants directes del seu fracàs.

- 2) El plantejament de Ricardo Robledo i Ángel Luis González a l'hora d'enfocar la reforma parteix d'una òptica centrada en els canvis en les institucions, canvis que es consideren satisfactoris en la mesura que creen institucions eficients¹³³: *"Una reforma no deja de ser una regla, una institución que permite transformar, innovar y ampliar la capacidad de negociación de la sociedad."* (Robledo & López, 2007, p. 10). La reforma agrària republicana no s'ha d'entendre tant sols com una alteració en l'estructura fundiària del camp espanyol (*"repartiment de les terres"*), sinó que també suposa plantejar canvis en el funcionament del mercat de treball, així com la revisió d'algunes qüestions de la reforma agrària del s. XIX (arrendaments, *rabasses*, comunals, drets jurisdiccionals...). Així doncs, suposa un canvi social molt més ampli que sobrepassa l'àmbit estrictament econòmic (Robledo & Luis González, 2016, p. 4). Adoptant la visió del que des de la teoria del desenvolupament es coneix com a concepció GALA¹³⁴, la reforma agrària hauria suposat l'adopció d'un camí més igualitari en el tractament de les *qüestions agràries*, o bé en paraules de Hirschmann, hauria donat *"veu als pobres"* en la mesura en què hagués democratitzat els marcs de decisió de les persones (increment de l'accés a la terra, igualtat de condicions en el mercat laboral...) i hauria afavorit a la creació d'unes *"regles del joc"* més horitzontals (Robledo & Luis González, 2017, p. 30). A grans trets, plantegen que un alleujerament de la desigualtat en els 30's,

---

¹³² Ha estat comentada a l'apartat 3.3 entorn la redistribució de la terra.

¹³³ S'entenen les institucions com les *"regles del joc"* que han de facilitar la presa de decisions entre els diferents agents en situacions d'informació imperfecte i asimètrica, i per eficiència la reducció d'incertesa entre els individus a l'hora de prendre decisions.

¹³⁴ La concepció GALA fa referència a un tipus de procés de desenvolupament caracteritzat per ser cooperatiu i solidari, a les antípodes de la concepció BLAST que faria referència a la necessitat de fer certs sacrificis per tal de desenvolupar-se. A grans trets, es busquen confluències entre la dicotomia planificació-rentabilitat. Per a més informació vegeu a (Sen, 1998).

encara que només hagués estat temporal, hauria donat temps per tal de canalitzar la mà d'obra sobrant en d'altres sectors de l'economia. Respecte del plantejament de Simpson i Carmona, critiquen el fet que emprin un enfocament de la reforma excessivament "productivista", ja que sols consideren la viabilitat econòmica de la producció agrària a curt termini, i com la reforma agrària l'hagués alterat disminuint-ne els nivells de productivitat. En aquest sentit, es critica el fet que tal plantejament va acompanyat de l'ús d'un marc teòric i una metodologia provinent de l'economia que, en determinades qüestions, perd l'objectiu d'explicar les societats del passat. L'assumpció per part de Carmona i Simpson del funcionament d'un mercat de la terra i del treball amb competència perfecte n'és un exemple¹³⁵.

Metodologia i fonts

- 1) Com argumenten positivament Juan Carmona, Joan Rosés i James Simpson el canvi originat per la reforma liberal? A través de tres indicadors: disminució de la proletarització 1860-1930, canvis en l'estructura del camp espanyol i una estreta correlació entre els preus dels salaris i la renda de la terra (mercat eficient). Respecte de l'últim indicador sobre l'eficiència del mercat espanyol, *"we argue that two interrelated market forces caused this impressive transformation"* (Carmona & Rosés, 2009, p. 3): si el mercat (de la terra o del treball) es troba estretament relacionat amb la renda, un increment o disminució d'aquesta queda traduït en els preus. En tant que el mercat era eficient, alterar-lo suposaria disminuir la productivitat, fet que dona solidesa a la manca d'eficiència de la reforma. L'increment en l'accés a la terra, calculat a través de les fonts del Registre de la Propietat i la comparativa de diversos censos de població durant el XIX-XX, sustenten la seva hipòtesi (Carmona & Rosés, 2011). L'afirmació d'un correcte funcionament del mercat de la terra durant el primer terç del XX l'argumenten a través d'un exercici econòmic amb el qual es vol evidenciar l'estreta correlació entre els preus i la renda de la

---

¹³⁵ Respecte d'aquest marc teòric, la reflexió de Garrabou, Pujol i Colomé prén sentit: *"massa sovint es parteix del supòsit que la mera existència històrica del salari significa el funcionament d'un mercat de treball plenament desenvolupat com s'afirma que actua en una economia capitalista desenvolupada."* (Garrabou et al., 1991, p. 23).

terra (Carmona & Rosés, 2009). L'anomenada *path dependency*, s'utilitza per explicar el segon dels indicadors, doncs els canvis produïts en el camp andalús al XIX s'haurien consolidat a inicis del XX, i modificar-los suposaria empitjorar la situació existent: a través de les investigacions durant els anys 70's dedicades a assenyalar la *estabilidad del latifundismo*¹³⁶, és a dir, l'eficiència i el correcte funcionament d'aquest model d'explotació, s'argumenta la dificultat de realitzar una actuació que modifiqués l'organització del camp espanyol, ja que aquesta hauria desorganitzat el sistema productiu i s'haurien perdut els avantatges d'escala existents (Carmona & Simpson, 2007). Respecte del tercer indicador sobre la disminució del nivell de proletarització, aquesta s'argumenta a partir de la comparativa entre els censos de població de 1860 i una enquesta feta per les autoritats republicanes el 1930: les dades mostren com el nº de tinentes –persones amb accés a la terra que no són propietaris- hauria augmentat mentre que el nº de jornalers hauria disminuït de 1,6 a 0,950, amb un conseqüent increment de l'accés a la terra¹³⁷. Aquests tres indicadors mostren que, amb els canvis originats des del mercat, la societat espanyola dels 30's es trobava en una via positiva –malgrat el seu *atraso*-, i que per tant realitzar la reforma hauria comportat alterar aquestes inèrcies. Respecte de l'actualització del debat l'any 2017, l'estudi del cas de les *dehesas* extremesnyes a Badajoz, serveix per mostrar la impossibilitat d'intensificar la producció, degut a: 1) La insuficiència de terres per a realitzar la reforma¹³⁸ (Simpson & Carmona, 2017); 2) Els condicionants agronòmics, ja que a partir de l'estudi de 20 *planes de aplicación* extremesnyes s'assenyala la impossibilitat d'intensificar, doncs "*agronomists believed that only minimal changes could be introduced, at*

---

¹³⁶ Per a més informació vegeu (Martínez-Alier, 1968; Naredo, 1978; Naredo et al., 1977; Sumpsi, 1978).

¹³⁷ "*The amount of landless workers is obtained as residual by deleting from the agricultural workforce the estimated amount of landowners and tenants.*" Per a més informació respecte de l'exercici de càlcul realitzat vegeu Apèndix 1 a (Carmona & Rosés, 2011).

¹³⁸ Argumenten que Carrión va sobreestimar el nombre d'hectàrees que podien ser intensificades amb la reforma agrària, doncs de 10,4 milions d'ha projectades per ser expropiades calculà que 5,4 es podrien intensificar. Si es segueixen les xifres de Carrión, aquest calcula que calia assentar 930.000 famílies, i amb el càlcul de 10 ha per família s'argumenta que no hi havia prou terra per efectuar la reforma. Vegeu taula 1 a (Simpson & Carmona, 2017, pp. 43–44). Aquesta mateixa afirmació respecte de la manca de terres per assentar també l'utilitzen Mata Olmo i López Ontiveros pel cas cordovès, tot i que aquests consideren la reforma necessària per a disminuir la situació desigual (Mata Olmo & López Ontiveros, 1993, p. 147).

least in the short term.” (Simpson & Carmona, 2017, p. 50); i 3) Degut a la manca de pressupost per part de l’Estat a l’hora d’assentar els pagesos que figuren al *Censo de Campesinos* –el qual consideren una font esbiaixada-, sobretot a partir de 1936¹³⁹. L’argument sobre la incapacitat de l’Estat espanyol per efectuar la reforma parteix d’una òptica similar a la tesi de James Scott a *Seeing Like a State*; es sosté que la no participació d’Espanya a la I GM hauria afavorit a que no es desenvolupessin unes estructures organitzatives amb una capacitat suficient per efectuar el que consideren com una “*ley ambiciosa*” (Carmona & Simpson, 2017), hipòtesi que sustenten per exemple: a través de la incapacitat de l’Estat a l’hora de gestionar instruments de crèdit a les zones rurals¹⁴⁰, la manca d’informació (absència d’un Cadastre que no es completarà fins a principis dels 60’s) o bé la manca de tècnics per a l’actuació corresponent¹⁴¹.

La incidència de les col·lectivitzacions com a fórmula d’organització de les *Comunidades de Campesinos* fins ara s’ha omès a l’estat de la qüestió. La raó ha estat principalment degut a la necessitat d’acotar les temàtiques tractades. No obstant això, mereix un incís en aquest espai, aprofitant la crítica que també esgrimeixen els esmentats autors. Aquests plantegen la inviabilitat econòmica de les col·lectivitats, considerant-les com a un model que contribuí al fracàs de la reforma agrària en tant que disminuïren els nivells de producció agrària (Carmona & Simpson, 2015a). L’estudi de cas de l’assentament de La Pulgosa (Extremadura), una *dehesa* que fou expropiada i ocupada per una col·lectivitat, mereix als autors incidir en aquest debat com a detractors del dit model. L’argumenten a partir d’exercicis que mostren: 1) La manca d’experiència i d’organització prèvia dels components; 2) La contradicció inherent a l’hora d’organitzar dita comunitat; si es busca eficiència cal assentar als pagesos amb més capital o possibilitats d’accedir-hi mentre que, si es busca alleugerar la

---

¹³⁹ “En 1936, las cantidades aportadas por familia, 338 pesetas según el ministro de Agricultura, quedaban muy por debajo de las cantidades que hubiesen sido necesarias, en torno a 1.032 pesetas para una familia sembrando una parcela de 5 ha.” (Carmona & Simpson, 2017, p. 18)

¹⁴⁰ La investigació respecte de la gestió per part de l’Estat dels pòsits rurals (instruments de crèdit) mostra la incapacitat d’aquest per a finançar les explotacions pageses. Les dades s’extreuen a partir de dos estudis de cas a Valladolid i Càceres 1912-1914 (Carmona & Simpson, 2014).

¹⁴¹ Vegeu apartat 3.3 sobre l’absència de tècnics per aplicar la reforma.

situació de desigualtat social, s'assentarà aquells pagesos amb menys recursos;

3) La necessitat de retornar els crèdits finançats per l'IRA, fet que provoca una disminució en la llibertat dels agents a l'hora de prendre decisions i dels incentius, ja que –en paraules dels autors- “*rather than creating a network of small independent family farms, simply changed workers' dependence on private landowners for the IRA.*” (Simpson & Carmona, 2017, p. 57).

- 2) La crítica de Robledo i González en referència als indicadors utilitzats per Simpson i Carmona mereix el següent comentari. Respecte de la disminució del nº de jornaleros entre 1860-1930, aquesta tendència no té per què reduir la desigualtat social. El cas d'Estudillo al latifundi d'Aguilar és un exemple que ho sustenta, ja que malgrat es redueixi el nombre de jornaleros, la distribució de la renda segueix essent desigual (Estudillo, 2017). Simpson i Carmona també pressuposen que, si durant la segona meitat del XIX inicis del XX la concentració de la terra no augmenta –tal com ho argumenten a partir dels seus càlculs sobre la ratio salaris rurals/preu de la terra-, això és degut a les inèrcies d'un mercat dinàmic, impulsat gràcies a la reforma liberal. Ara bé, el que no argumenten és com aquest factor esdevé de forma unívoca el causant de dita inèrcia, raó per la qual mereix cert escepticisme per part de Robledo i Luis González. A més, cal tenir en compte que les dades referides al preu de la terra s'han extret del Registre de la Propietat, una font problemàtica (Robledo & Luis González, 2016, pp. 14–15). En referència a la comparació entre censos demogràfics i censos polítics (1860-1930) que aquells autors realitzen, Robledo i González destaquen el perill a l'hora d'intentar fer aquestes comparacions amb fonts de distinta naturalesa. Si bé les xifres absolutes són qüestionables, doncs hi hagué subenregistrament tal com ho mostra l'estudi del *Censo* en els partits judicials (Espinoza et al., 2007), la seva hipòtesi és que l'estructura social en xifres relatives manifesta en el *Censo* és utilitzable¹⁴². A diferència de Simpson i Carmona, s'aproximen al nivell de proletarització a partir d'avaluar la *salarització* existent, és a dir, quants jornaleros hi havia per cada pagés?¹⁴³.

---

¹⁴² “Por poner un ejemplo, la influencia del anarquismo, enemigo de las “reformas burguesas”, hace poco representativas las cifras provinciales de Cádiz, pero en los pueblos censados no se apuntaron más jornaleros o menos pequeños propietarios.”(Robledo & Luis González, 2016, p. 17)

¹⁴³ Vegeu apartat 3.3 sobre la redistribució de la terra

Gràcies a l'anàlisi per partits judicials del *Censo* es poden aproximar al fet que, si bé la tendència general va ser de la disminució de jornalers (ja que disminuï en termes absoluts la població agrària) com apuntaven Simpson i Carmona, no totes les regions van patir el mateix fenomen de la *desproletarització*, ans al contrari algunes van augmentar-lo, i precisament això succeí en aquelles regions que més s'haurien proletaritzat durant el XIX. En definitiva, el que volen mostrar no és només la incapacitat de les reformes liberals per a redistribuir la riquesa, sinó que "el mercat" pot esdevenir un agreujant de les situacions de desigualtat social¹⁴⁴, "*afirmación que será tanto más consistente cuanto más podamos robustecer los datos del Censo de Campesinos.*" (Robledo & Luis González, 2016, p. 22). En definitiva, i com ja hauria dit Mata Olmo i López Ontiveros per l'estudi del cas cordovès (Mata Olmo & López Ontiveros, 1993, p. 147), no es defensa que fos possible efectuar la reforma agrària tal com els polítics republicans l'haurien plantejat, però sí que es suposa la seva viabilitat a l'hora d'aplicar-la com a pal·liatiu de la situació que s'estava vivint.

Quina és la valoració de Robledo respecte de les col·lectivitats agràries? Seguint a Garrido, les col·lectivitzacions "*no fueron otra cosa que el resultado lógico de las profundas contradicciones sociales y económicas en que se debatía el campo andaluz.*" (Garrido, 1979, p. 101). Aquest "resultat" ha d'esser emmarcat a la tercera etapa de la II^a República, és a dir, en un context d'economia de guerra, de depressió internacional i de forta tensió social, amb tota l'alteració de la "normalitat" del cicle productiu que això comporta. Si bé Robledo no aprofundeix en els debats historiogràfics que aquestes interpel·len, per exemple entorn la superioritat de la propietat privada respecte de la col·lectiva, sí que desqualifica d'exageració el fet que certs autors vulguin imputar a les col·lectivitzacions republicanes el fracàs de la GC, doncs cal tenir en compte que: 1) La col·lectivització no arribà a afectar ni 1/5 part de la superfície agrària de l'Espanya republicana; i 2) els índexs de producció agrícola mostren que aquesta va disminuir o augmentar per igual tan en les explotacions privades com en les col·lectives (Robledo, 2012, pp. 328–329).

---

¹⁴⁴ Vegeu Gràfiques 1,2 i 3 sobre els coeficients de salarització (Robledo & Luis González, 2016, pp. 18–21).

Recapitulant

Carmona, Simpson i Rosés, des d'un plantejament que posa l'èmfasi en l'actuació del mercat després de la reforma liberal per a propiciar canvis en l'estructura del camp espanyol, sostenen la no necessitat del govern republicà d'actuar en el camp. Les raons es deuen a la desestabilització d'aquesta trajectòria positiva gràcies a un mercat eficient. Per una banda, defensen la no actuació fruit de la inviabilitat tècnica d'una reforma massa "*ambiciosa*" (processos d'assentament, organització de les comunitats pageses, impossibilitat d'augmentar la intensificació dels cultius, manca d'informació cadastral), per l'altra, fruit de la inviabilitat econòmica (incapacitat de l'Estat per desenvolupar instruments de crèdit, contradicció entre l'eficiència i l'equitat, o una *path dependency* que impossibilita modificar l'estructura del camp).

Robledo i González, des d'un plantejament que conceptualitza l'eficiència d'una forma menys restrictiva, és a dir, no entesa únicament en termes de productivitat, valora la necessitat i viabilitat d'una reforma que millori la situació en el camp espanyol a l'alçada dels 30's. Per una banda, critiquen el model d'un mercat eficient que utilitzen aquells per assumir uns supòsits qüestionables (competència perfecta), així com les fonts i metodologia que utilitzen, ja que s'acaba obviant la situació de desigualtat social. A més, aquesta mateixa situació l'atribueixen –en part– al causant que aquells autors valoren com a positiu del canvi succeït entre la segona meitat del XIX i principis del XX, el mercat.

5.- A mode de conclusió: la liquidació de les *qüestions agràries*

Després de l'inici de la Guerra Civil espanyola, les zones que van quedar en el bàndol nacional començarien a patir l'anomenada "contrarevolució agrària". No obstant, aquesta vegada no tindria la mateixa durada que la del "bienni negre". Respecte de l'alçament del 18 de juliol i la posterior victòria del franquisme, es prengui la definició més explicativa de Tuñón de Lara¹⁴⁵ o la més literària de Walter Benjamin¹⁴⁶, el que és cert és que les *qüestions agràries* entraran en una nova etapa.

---

¹⁴⁵ "Un golpe militar y contrarrevolucionario como defensa del sistema de relaciones de producción en el campo español." (Tuñón de Lara, 1981, p. 427).

Tot i que no és voluntat del present treball analitzar la historiografia durant l'etapa posterior a la II^a República, és obligatori traçar algunes línies. Quan la historiografia ha estudiat la política agrària durant la primera etapa del franquisme (1939-1959) sovint ho ha explicat assenyalant l'objectiu que aquesta tenia de retornar a l'ordre anterior a 1931. En paraules de Barciela, *"la guerra civil de 1936 a 1939 supuso, entre otras cosas, el final traumático de una etapa de lento, pero persistente, progreso y modernización de la agricultura española."* (Barciela, 1996, p. 351). Per a Pan-Montojo, aquesta afirmació és parcialment certa, en tant que si bé és cert que el *Instituto Nacional de Colonización* va dur a terme *"la liquidación de la reforma agraria"*, també és cert que va culminar un procés iniciat durant la reforma agrària liberal (i que la II^a República també hi apuntava). Aquest procés feia referència a un increment dels cultiu directe –en termes absoluts i relatius– en el règim de tinença espanyol (Pan-montojo, 2008). Per tal de donar consistència a l'afirmació respecte d'una autèntica contrareforma franquista, el nº d'assentats durant aquesta etapa és exemplificador: sols ascendiren als 23.000 colons (0,09% de la superfície cultivada espanyola), fet que permet assenyalar els pocs canvis ocasionats en l'estructura de la terra. Ara bé, això no exclou que el franquisme es desfés de qualsevol lligam amb la petita pagesia. Pan-Montojo, qui es proposa matisar la valoració que n'ha fet la historiografia entorn la política agrària durant aquesta etapa, fa una anàlisi al seguit de disposicions respecte de l'actuació en els arrendaments. Els resultats apunten cap a una certa preocupació per la producció agrícola dels petits arrendataris. Aquest autor n'extreu dues conclusions: per una banda, sosté que el franquisme buscava el suport d'aquella massa pagesa amb certa tendència cap a la *derechización* –com apuntaria Cobo– per tal de consolidar el règim, per l'altra, les raons econòmiques d'un reformisme agrari impregnat de catolicisme social, ja existent en temps republicans, el qual atacava al rentista per afavorir al cultivador directe (Pan-montojo, 2001, p. 20 i ss.). Ara bé, en referència al cost social, Robledo aporta xifres respecte de la repressió durant el franquisme, assenyalant unes xifres que s'eleven a més de 60.000 assassinats –de

---

¹⁴⁶ *"Aberración retrógrada, algo excepcional"* (Fontana, 2013, p. 197).

moment coneguts- a la regió andalusa, aquella on la reforma agrària republicana predominava actuar-hi (Robledo, 2010, p. 146)¹⁴⁷.

Per tal de recapitular i posar punt i final a aquest estat de la qüestió, el reformisme agrari espanyol apareix a mesura que existeix un problema al camp. Amb l'inici de la II^a República espanyola, l'arribada d'un règim democràtic afavoreix que el problema surti de nou a la superfície, aquest cop amb més força, si bé gràcies a que el nou règim ofereix més vies a la societat per canalitzar les reivindicacions, també perquè la qüestió agrària es troba accentuada. Aquesta, destaca sobretot en aquelles zones *latifundistes*, un sistema d'explotació de la terra que si bé té capacitat per a mantenir-se, això contribueix a augmentar la desigualtat social. Els republicans, durant les distintes etapes de govern, buscaran abordar el problema mitjançant una reforma agrària, des de diferents maneres i en diferents àmbits. El primer govern republicà-socialista i l'aprovació de la Llei de Bases de 1932, marcarà el preludi del que podria haver estat una reestructuració del camp espanyol: redistribució de la terra, regulació del mercat de treball o bé la revisió d'alguns dels canvis succeïts durant el XIX (com els comunals). Aquesta serà una època per la gran majoria de la societat rural d'esperances, però també de desencís, en tant s'evidenciï que l'aplicació del projecte s'anirà aplaçant. El segon govern radical-cedista destacarà per iniciar una "contrareforma agrària", de la qual la mesura més característica n'és la Llei de Reforma de la Reforma Agrària de 1935. Aquesta buscarà desvirtuar l'anterior mesura fins al punt que, en l'última etapa republicana amb el Front Popular a partir de 1936, s'iniciarà un veritable canvi de ritme. Tant des de dins com des de fora les Corts, l'aplicació de la reforma es farà evident durant un curt període de temps, sobretot en aquelles zones controlades pels republicans un cop ja hagi començat la Guerra Civil. Ara bé, la reforma no podrà completar-se i quan els republicans hagin perdut la guerra, durant l'etapa del franquisme la qüestió agrària seguirà latent.

Sense voluntat d'atribuir responsabilitats sobre el fracàs de la Reforma, un fet històricament constatable en la mesura que l'esclat de la Guerra Civil i l'arribada del franquisme no posa fi al problema al camp, afirmar o negar la seva necessitat i

---

¹⁴⁷ Vegeu quadre 2 de la comparació Reforma agrària i repressió per a les estadístiques provincials (Robledo, 2010).

viabilitat pot ajudar a il·luminar aquells factors que causaren la fi del règim de la II^a República, ja que com havia advertit el coetani Ruiz Funes, “*la definitiva consolidación de una República democrática es la obra fundamental de la reforma agraria*”.

6.- Bibliografia

Acemoglu, D., & Robinson, J. (2012). *Why nations fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. United States: Crown Business.

Agudo, D. (2017). Propiedad expropiable en un partido “no latifundista” durante la Segunda República: el caso de Illescas (Toledo). *Espacio Tiempo y Forma*, 29, 299–328.

Aróstegui, J. (2000). EL OBSERVADOR EN LA TRIBU (Los tratadistas extranjeros y la historia española). *Historia Contemporánea*, 20, 3–29. Retrieved from <http://www.ehu.eus/ojs/index.php/HC/article/view/16008/14054>

Arrarás, J. (1968). *Historia de la Segunda Republica Española*. Madrid: Editorial Nacional. Libros de Historia.

Artola, M. (2013). Los terratenientes frente al cambio agrario, 1940-1954. *Historia Agraria*, 59, 125–158.

Barciela, C. (1996). La Contrarreforma Agraria y la Política de Colonización del Primer Franquismo, 1936-1959. In Á. García Sanz & J. Sanz Fernández (Eds.), *Reformas y políticas agrarias en la historia de España: (de la Ilustración al primer franquismo)* (pp. 351–398). España: Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente, Centro de Publicaciones Agrarias, Pesqueras y Alimentarias. Retrieved from www.magrama.gob.es/ministerio/pags/biblioteca/fondo/pdf/17080_10.pdf

Beltrán Tapia, F. (2015). Common lands and economic development in Spain. *Revista de Historia Económica*, 34, 111–133.
<https://doi.org/10.1017/S0212610915000269>

Brassley, P. (2010). Land reform and reallocation in interwar europe. In R. Congost & R.

Santos (Eds.), *Contexts of property in Europe. The social embeddedness of property rights in land in historical context* (pp. 145–164). Brepols.

Brey, G. (2009). La legislación social republicana y los trabajadores del campo gaditano (1931-1933). In D. Caro Cancela (Ed.), *El mundo campesino en la España de los años treinta* (Fundación, pp. 195–209). Cádiz: Diputación de Cádiz.

Cabrera, M. (1983). *La patronal ante la II^a República (1931-1936)*. Madrid: Siglo XXI.

Cabrera, M. (2003). Historia de un desencuentro: la patronal ante la política económica de la Segunda República (1931-1933). *Pasado y Memoria, Revista de Historia Contemporánea*, 2, 5–52.

Carmona, J., & Rosés, J. (2009). *Land Markets and Agrarian Backwardness (Spain, 1900-1936)*. *Working Papers in Economic History*.

Carmona, J., & Rosés, J. (2011). *Was Land Reform Necessary? Access to Land in Spain, 1860 to 1931*. Retrieved from http://www.uc3m.es/uc3m/dpto/HISEC/working_papers/working_papers_genera.html

Carmona, J., & Simpson, J. (2003). *El laberinto de la agricultura española. Instituciones, contratos y organización entre 1850-1936*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza.

Carmona, J., & Simpson, J. (2007). Economías de escala, organización de patrimonios y obstáculos a una reforma agraria. Andalucía, 1880-1936. In R. Robledo & S. López (Eds.), *¿Interés particular, bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias* (pp. 343–362). Zaragoza: Prensa Universitaria de Zaragoza.

Carmona, J., & Simpson, J. (2014). Pósitos agrarios y acción colectiva: una visión desde el estado. In *XI Congreso Internacional de la AEHE*. AEHE.

Carmona, J., & Simpson, J. (2015a). Organización y funcionamiento de los asentamientos de la reforma agraria. La comunidad de campesinos de La Pulgosa

en Badajoz, 1933-1941. *Revista de Estudios Extremeños*, 71, 105–128.

Carmona, J., & Simpson, J. (2015b). Why does the Spanish land reform fail in the 1930s? The evidence from Badajoz. In *International Conference European Rural History Organization*. University of Girona. Retrieved from http://www.ruralhistory2015.org/doc/papers/Panel_5_Carmona_and_Simpson.pdf

Carmona, J., & Simpson, J. (2017). Capacidad del estado, democracia y política en la Segunda República (1931-1936) : el fracaso de la reforma agraria en España. *Working Papers in Economic History*, 17-02. Retrieved from http://portal.uc3m.es/portal/page/portal/instituto_figuerola/home/publications/working_papers

Carreras, A., & Tafunell, X. (2005). *Estadísticas históricas de España: siglos XIX-XX* (2 ed.). Bilbao: Fundación BBVA.

Carrión, P. (1973). *La reforma agraria de la segunda república y la situación actual de la agricultura española* (Ariel). Barcelona.

Casanova, J. (2007). República y Guerra Civil. In J. Fontana & R. Villares (Eds.), *Historia de España*. Barcelona: Crítica. Marcial Pons.

Cobo Romero, F. (1992). *Labradores, campesinos y jornaleros: protesta social y diferenciación interna del campesinado jiennense en los orígenes de la Guerra Civil (1931-1936)*. Córdoba: Libros de la Posada.

Cobo Romero, F. (2013). La cuestión agraria y las luchas campesinas en la II República, 1931-1936. *HISPANIA NOVA. Revista de Historia Contemporánea*, 11. Retrieved from <http://hispanianova.rediris.es/11/dossier/11d002.pdf>

Congost, R., Planas, J., Saguer, E., & Vicedo, E. (2010). ¿Quién transformó la agricultura catalana? In R. Robledo (Ed.), *Sombras del progreso* (pp. 171–198). Barcelona: Crítica.

- Cruz, S., Gonzalez de Molina, M., & Herrera, A. (2002). Los bienes comunales y el socialismo español 1888-1936. In J. Piqueras Arenas (Ed.), *Bienes comunales: propiedad, arraigo y apropiación* (pp. 251–304). Madrid: MAPA.
- Delgado Alvarez, M., & Rodero Franganillo, A. (1980). El capital: financiación de la agricultura. In G. E.R.A. (Ed.), *Las agriculturas andaluzas* (pp. 397–432). Servicio de publicaciones agrarias.
- Deninger, K. (2003). Land Markets in Developing and Transition Economies: Impact of Liberalization and Implications for Future Reform. *American Journal of Agricultural Economics*, 85, 1217–1222.
- Doroteo, A., & Rodríguez, L. (2015). La reclamación de los bienes comunales en la serena durante la segunda república (1931-1936) y sus antecedentes históricos. *Revista de Estudios Extremeños*, 71, 129–153.
- Espejo, C. (1991). Notas sobre la gran propiedad agraria albacetense en los años treinta. *Estudios Regionales*, 30, 137–154.
- Espinoza, L., Robledo, R., Pilar Brel, M., & Villar, J. (2007). Estructura social del campo español: El Censo de Campesinos (1932-1936). Primeros resultados (I). In R. Robledo & S. López (Eds.), *¿Interés particular, bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias* (pp. 307–342). Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza.
- Estudillo, A. (2006). Los mercados de trabajo desde una perspectiva histórica: el trabajo. *Revista Española de Estudios Agrosociales y Pesqueros*, 211, 63–120.
Retrieved from
http://www.mapama.gob.es/ministerio/pags/biblioteca/revistas/pdf_REEAP/r211_3.pdf
- Estudillo, A. (2017). Especialización olivarera, cambios institucionales y desigualdad agraria en la Alta Campiña de Córdoba (s. XVIII-XX). *Historia Agraria*, 73, 113–145.
- Feo Parrondo, F. (1995). Gran y mediana propiedad en Galicia en 1933 según el

- registro de la propiedad expropiable. *Anales de Geografía de La Universidad Complutense*, 14, 119–133.
- Feo Parrondo, F. (1998). Propiedad rústica en Baleares según el Registro de la Propiedad Expropiable (1933). *Papeles de Geografía*, 27, 41–59.
- Feo Parrondo, F. (2007). La propiedad rústica en Huelva según el Registro de la Propiedad Expropiable (1933). *CT: Catastro*, 59, 75–92.
- Fontana, J. (2013). *La historia de los hombres: el siglo XX*. Barcelona: Planeta.
- Gallego, D., Garrabou, R., & González de Molina, M. (1998). Debat capitalisme agrari. *Historia Agraria*, 16. Retrieved from [http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/124006/1998%2C 16-1.pdf?sequence=1](http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/124006/1998%2C%2016-1.pdf?sequence=1)
- Garrabou, R. (1992). *Propiedad y explotación campesina en la España contemporánea*.
- Garrabou, R., Pujol, J., & Colomé, J. (1991). Salaris, ús i explotació de la força del treball agrícola (Catalunya 1818-1936). *Recerques: Història, Economia, Cultura*, 24, 23–51.
- Garrido, L. (1979). *Colectividades agrarias en Andalucía: Jaén (1931-1939)*. Jaén: Siglo XXI.
- Garrido, L. (1993). Ressenya de Cobo, F. Labradores, campesinos y jornaleros. Protesta social y diferenciación interna del campesinado giennense en los orígenes de la guerra civil (1931-1936). *Boletín Del Instituto de Estudios Giennenses*, 148, 295–298.
- Godoy López, L., & Romero González, J. (1980). La tierra y su problemática estructural. In G. E.R.A. (Ed.), *Las agriculturas andaluzas* (pp. 355–398). Servicio de publicaciones agrarias.
- González de Molina, M. (1993). La cuestión campesina en el socialismo español en las

primeras décadas del siglo XX. In D. Caro Cancela (Ed.), *El mundo campesino en la España de los años treinta* (pp. 85–118). Cádiz: Diputación de Cádiz.

González de Molina, M. (2018). Reforma Agraria y Agroecología: las enseñanzas de la historia. In XVI CONGRESO DE HISTORIA AGRARIA-SEHA (pp. 1–14). Santiago de Compostela.

González De Molina, M., & Santos, A. O. (2002). Bienes comunales desde la perspectiva socioambiental. In S. De Dios (Ed.), *Historia de la propiedad en España. Bienes comunales. Pasado y Presente* (pp. 493–533). Centro de Estudios Registrales. Retrieved from http://www.contemporaneagr.es/files/Ortega Santos, A_ et al Bienes comunales desde la perspectiva socioambiental.pdf

Iriarte Goñi, I. (1998). La pervivencia de bienes comunales y la teoría de los derechos de propiedad. Algunas reflexiones desde el caso navarro, 1855-1935. *Historia Agraria*, (15), 113–142.

Iriarte Goñi, I., & Lana, J.-M. (2017). Hopes of recovery. Struggles over the right to common lands in the Spanish countryside, 1931-1936. In R. Congost, J. Gelman, & R. Santos (Eds.), *Property Rights in Land. Issues in social, economic and global history* (pp. 132–153). London-New York: Routledge.

Jiménez Blanco, J. I. (1986). Introducción. In R. Garrabou, C. Barciela, & J. I. Jiménez Blanco (Eds.), *Historia agraria de la España contemporánea. Volumen 3: El fin de la agricultura tradicional (1900-1960)* (pp. 9–141). Crítica.

Le Coz, J. (1976). *Las reformas agrarias* (Ariel). Ariel.

Malefakis, E. (1971). *Reforma agraria y revolución campesina en la España del siglo XX* (Ariel). Barcelona: Ariel.

Malefakis, E. (1978). Análisis de la Reforma Agraria durante la Segunda República. *Agricultura y Sociedad*, 7, 35–51. Retrieved from http://www.mapama.gob.es/ministerio/pags/biblioteca/revistas/pdf_ays/a007_02.pdf

- Martínez-Alier, J. (1968). *La estabilidad del latifundismo* (Ediciones).
- Martínez Alier, J. (1978). La actualidad de la Reforma Agraria. *Agricultura y Sociedad*, 7, 224–243. Retrieved from http://www.mapama.gob.es/ministerio/pags/biblioteca/revistas/pdf_ays/a007_09.pdf
- Mata Olmo, R. (2002). Propiedad y tenencia de la tierra en España. In C. Gómez & J. Jesús (Eds.), *Agricultura y sociedad en el cambio de siglo* (UNED, pp. 335–375). Madrid.
- Mata Olmo, R., Albert, I., Amaro, A., Cottereau, M., & Ferrera, C. (1985). Aspectos de la propiedad de la tierra en la provincia de Madrid durante los años 30. Una valoración de los datos del Registro de la Propiedad Expropiable (1933). *Estudios Geográficos*, 46, 317–343.
- Mata Olmo, R., & López Ontiveros, A. (1979). Algunos aspectos de la estructura agraria de la provincia de Córdoba según el Registro de la Propiedad Expropiable (1932). In *Los paisajes rurales en España* (pp. 207–216). Valladolid: AGE.
- Mata Olmo, R., & López Ontiveros, A. (1993). Propiedad de la tierra y reforma agraria en Córdoba (1932- 1936). *Estudios Regionales*, 40, 207–212. Retrieved from <http://www.revistaestudiosregionales.com/documentos/articulos/pdf969.pdf>
- Mata Olmo, R., & Romero González, J. (1988). Fuentes para el estudio de la propiedad agraria en España (siglos XVIII-XX). Balance provisional y análisis crítico. *Agricultura y Sociedad*, 49, 209–292. Retrieved from http://www.mapama.gob.es/ministerio/pags/biblioteca/revistas/pdf_ays/a049_06.pdf
- Maurice, J. (1975). *La reforma agraria en España en el siglo XX (1900-1936)*. Madrid: Siglo XXI.
- Merchán, A. (2004). Razón técnica versus razón política: el proyecto de reforma agraria de la Comisión Técnica Agraria de 1931. *HID*, 31, 395–416. Retrieved from

[https://idus.us.es/xmlui/bitstream/handle/11441/54646/Razón técnica versus razón política%2C el proyecto de reforma agraria de la comisión técnica agraria de 1931.pdf?sequence=1&isAllowed=y](https://idus.us.es/xmlui/bitstream/handle/11441/54646/Razón_técnica_versus_razón_política%2C_el_proyecto_de_reforma_agraria_de_la_comisión_técnica_agraria_de_1931.pdf?sequence=1&isAllowed=y)

Monclús, F., & Oyón, J. (1986). De la colonización interior a la colonización integral (1900-1936). In *Historia agraria de la España contemporánea. Volumen 3: El fin de la agricultura tradicional (1900-1960)* (Crítica, pp. 347–381). Barcelona.

Montañés, E. (1997). Crisis agrícola y reformismo republicano: La instauración de la negociación colectiva en la campiña andaluza, 1931-1933. *Estudios Regionales*, 49, 133–160. Retrieved from <http://www.revistaestudiosregionales.com/documentos/articulos/pdf535.pdf>

Moradiellos, E. (2009). Revisión, histórica crítica y pseudo-revisionismo político presentista: el caso de la guerra civil española. *Documento de Trabajo. Fundación José Ortega y Gasset*, 4, 1–34.

Naredo, J. M. (1978). Ideología y realidad en el campo de la Reforma Agraria. *Agricultura y Sociedad*, 7, 199–221. Retrieved from http://www.mapama.gob.es/ministerio/pags/biblioteca/revistas/pdf_ays/a007_08.pdf

Naredo, J. M. (2014). Reforma agraria, entre el mito y la realidad socio-ecológica. In M. Luis González de Molina (Ed.), *La cuestión agraria en la historia de Andalucía: nuevas perspectivas* (pp. 133–156). Cuadernos de Andalucía en la Historia Contemporánea. Retrieved from [http://www.elrincondenaredo.org/Biblio-2013-Reforma Agraria - entre el mito y la realidad socio ecologica.pdf](http://www.elrincondenaredo.org/Biblio-2013-Reforma_Agraria_-_entre_el_mito_y_la_realidad_socio_ecologica.pdf)

Naredo, J. M., Ruiz-Maya, L., & Sumpsi, J. M. (1977). La crisis de las aparcerías de secano en la posguerra. *Agricultura y Sociedad*, 3, 9–67. Retrieved from http://www.mapama.gob.es/ministerio/pags/biblioteca/revistas/pdf_ays/a003_01.pdf

Otsuka, K. (2007). Efficiency and equity effects of land markets. In R. Evenson & P.

- Pingali (Eds.), *Handbook of Agricultural Economics* (pp. 2671–2702). Elsevier.
- Pan-montojo, J. (2001). La transformación de la legislación de arrendamientos en el franquismo. In *X Coloquio de Historia Agraria* (pp. 1–26). Sitges.
- Pan-montojo, J. (2008). El fin de un ciclo: las transformaciones de la propiedad y la explotación de la tierra en la posguerra. In E. Quintana (Ed.), *Economía y economistas españoles en la guerra civil*, v. 2 (pp. 649–676). Barcelona: Gutenberg.
- Pérez Picazo, M. T. (2010). Estructuras agrarias y niveles de vida en la España rural, 1836-1936. In G. Chastagneret, J. C. Daumas, A. Gutiérrez Escudero, & O. Raveux (Eds.), *Los niveles de vida en España y Francia (siglos XVIII-XX): "In memoriam" Gérard Gayot* (Universita, pp. 45–76).
- Perez Picazo, T. (1991). La propiedad de la tierra y los regímenes de tenencia, siglos XIX y XX. *Noticario de Historia Agraria*, 2, 13–26.
- Pujol, J., González de Molina, M., Prieto Fernández, L., Gallego, D., & Garrabou, R. (2001). *El pozo de todos los males: sobre el atraso de la agricultura española contemporánea* (Crítica). Barcelona.
- Ressenya: La reforma agraria J.M. Sumpsi.* (n.d.).
- Riesco, S. (2005). *La lucha por la tierra: reformismo agrario y cuestión yuntera en la provincia de Cáceres (1907-1940)*. UCM. Retrieved from <http://eprints.ucm.es/7183/1/T28450.pdf>
- Riesco, S. (2006). Una reflexión sobre la contrarreforma agraria como medio repres. *Revista de Historia Contemporánea. Número HISPANIA NOVA. Revista de Historia Contemporánea. Número, 6(6)*. Retrieved from <http://hispanianova.rediris.es>
- Riesco, S. (2007). La intensificación de cultivos durante la Reforma Agraria de la Segunda República: ¿Alternativa o complemento? In R. Robledo & S. López (Eds.), *¿Interés particular, bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias*

(pp. 363–387). Zaragoza: Prensa Universitaria de Saragossa.

- Riesco, S. (2009). De plurales y mayúsculas : en torno a la Reforma Agraria de la República . *Alcores: Revista de Historia Contemporánea*, 8, 311–329.
- Riesco, S. (2013). Tiempo campesino y tiempo político: la reforma agraria sin pretextos. *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne*, 48, 43–59.
- Robledo Hernández, R. (2006). *Los ministros de agricultura de la Segunda República (1931-1939) : (política y sociedad en la España del siglo XX)*. Retrieved from <https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=270554>
- Robledo, R. (1993). *Economistas y reformadores españoles: la cuestión agraria (1760-1935)* (Ministerio). Madrid.
- Robledo, R. (1996a). Introducción y estudio. In J. L. Martín (Ed.), *Documentos sobre la Reforma Agraria en los archivos del IRYDA* (pp. 7–41). Madrid: UNED.
- Robledo, R. (1996b). Política y reforma agraria: de la Restauración a la II^a República (1868/74-1939). In A. García Sanz & J. Sanz Fernández (Eds.), *Reformas y políticas agrarias en la historia de España : (de la Ilustración al primer franquismo)* (pp. 247–349). España: Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente, Centro de Publicaciones Agrarias, Pesqueras y Alimentarias. Retrieved from <http://dialnet.unirioja.es/servlet/extlib?codigo=5113>
- Robledo, R. (2007). La cuestión agraria en España: de Canalejas a Vázquez Humasqué. *Areas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, (26), 95–113. Retrieved from <http://revistas.um.es/areas/article/view/118531/111831>
- Robledo, R. (2008). Los economistas ante la reforma agraria de la Segunda República. In E. Fuentes & F. Comín (Eds.), *Economía y economistas españoles en la guerra civil*, v. 2 (pp. 243–276). Barcelona: Galaxia Gutenberg. Retrieved from https://gredos.usal.es/jspui/bitstream/10366/121272/1/DEHE_RobledoHernandezRicardo_Economistasantelareformaagraria.pdf

- Robledo, R. (2010). El fin de la cuestión agraria en España (1931-1939). In R. Garrabou (Ed.), *Sombras del progreso. Las huellas de la historia agraria* (pp. 117–150). Barcelona: Crítica.
- Robledo, R. (2012). La expropiación agraria de la Segunda República (1931-1939). In S. De Dios, J. Infante, R. Robledo, & E. Torijano (Eds.), *Historia de la propiedad. La expropiación* (pp. 371–412). Salamanca: Universidad Salamanca.
- Robledo, R. (2015a). De leyenda rosa e historia científica : notas sobre el último revisionismo de la Segunda República. *Cahiers de Civilisation Espagnole Contemporaine*, 2, 1–21.
- Robledo, R. (2015b). El giro ideológico en la historia contemporánea española: Tanto o más culpables fueron las izquierdas. In C. Forcadell, M. Yusta, & I. Peiró (Eds.), *El pasado en construcción revisionismos históricos en la historia contemporánea* (pp. 303–338). Zaragoza: Zaragoza : Institución Fernando el Católico. Retrieved from [https://gredos.usal.es/jspui/bitstream/10366/125717/1/DEHE_RobledoHernández_Giro ideológico %282%29.pdf](https://gredos.usal.es/jspui/bitstream/10366/125717/1/DEHE_RobledoHernández_Giro%20ideológico%282%29.pdf)
- Robledo, R. (2015c). La reforma agraria en España durante la II República (1931-1936). *Revista de Estudios Extremeños*, 71, 19–47.
- Robledo, R. (2016). Breve semblanza de Adolfo Vázquez Humasqué, (May).
- Robledo, R., & Espinoza, L. E. (1999). La Reforma Agraria en la II República: el proceso de asentamiento de comunidades de campesinos en la provincia de Salamanca. In S. De Dios, J. Infante, R. Robledo, & E. Torijano (Eds.), *Historia de la propiedad en España, siglos XV-XX* (pp. 403–440). Madrid: Centro de Estudios Registrales.
- Robledo, R., & Gallo, T. (2009). El ojo del administrador: política económica de una aristocracia en la Segunda República. *Ayer*, 73, 161–194.
- Robledo, R., & López, S. (2007). Introducción: tiempo, instituciones y reformas. In R. Robledo & S. López (Eds.), *¿Interés particular, bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias* (pp. 7–30). Zaragoza: Prensas Universitarias de

Zaragoza.

Robledo, R., & Luis González, Á. (2016). *Sobre la necesidad de una reforma agraria en España (1931-1936). Algunas consideraciones críticas* (No. DT-AEHE n°1604).

Retrieved from <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/deed.en>

Robledo, R., & Luis González, Á. (2017). Tierra, trabajo y reforma agraria en la Segunda República española (1931-1936): algunas consideraciones críticas. *Historia Agraria*, 72, 7–36.

Rodríguez Sperat, R., & Jara, C. (2013). Más allá del productivismo capitalista: eficiencia y agricultura familiar en la reactualización de viejos debates teóricos de los estudios agrarios. *Revista de Economía Agrícola*, 60(1), 53–66. Retrieved from <http://www.iea.sp.gov.br/ftpiea/publicar/rea2013-1/rea1-1-06f5.pdf>

Romero González, J. (1983). *Propiedad agraria y sociedad rural en la España mediterránea. Los casos valenciano y castellano en los siglos XIX y XX*. Madrid: Ministerio de Agricultura.

Sanz Jarque, J. (1970). *Más allá de la Reforma Agraria*. Madrid: Ediciones y Publicaciones Españolas.

Sen, A. (1998). Las teorías del desarrollo a principios del siglo XXI. *Cuadernos de Economía*, 29, 73–100.

Sevilla, E., Gonzalez de Molina, M., & Heisel, K. (1990). El latifundi andalús en el pensament social agrari: de la revolució burgesa al regeneracionisme. *Estudis d'Història Agrària*, 8, 145–174. Retrieved from <http://www.raco.cat/index.php/EHA/article/viewFile/99646/145569>

Simpson, J. (1997). *La agricultura española (1765-1965): la larga siesta* (Alianza Ed). Madrid.

Simpson, J., & Carmona, J. (2017). Too many workers or not enough land? The experience of land reform in Spain during the 1930s. *Historia Agraria*, 72.

Sumpsi, J. M. (1978). Estudio de la transformación del cultivo al tercio al de año y vez en la campiña de Andalucía. *Agricultura y Sociedad*, 6, 31–70. Retrieved from http://www.mapama.gob.es/ministerio/pags/biblioteca/revistas/pdf_ays/a006_02.pdf

Tuñón de Lara, M. (1981). *Historia de España, Tomo IX*. (M. Tuñón de Lara, Ed.). Barcelona: Labor.

Vilar, P. (1980). *Iniciación al vocabulario del análisis histórico*. (Crítica, Ed.). Barcelona.

Yruela, M. P., & Sevilla-Guzmán, E. (1981). La dimensión política en la reforma agraria: reflexiones en torno al caso andaluz. *Revista de Sociología*, 16, 53–91. Retrieved from <https://ddd.uab.cat/pub/papers/02102862n16/02102862n16p53.pdf>

7.- Annexos